

THE
CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES;

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 171.

स्वानुभवादर्थः

मित्परमहंसपरिब्राजकाचार्य
रायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रम-
विरचितः ।

स्वकुटीकाविभूषितश्च

सीतारामशास्त्रिणा परिशोधितः

SVĀNUBHAVĀDARSA

WITH A COMMENTARY

MĀDHAVĀSRAMA PUPIL

NĀRĀYANĀSRAMA

Edited by

Sitā Rām Śāstrī Sena

FASCICULUS I.

RMIC LIBRARY	
Acc No.	7550
Class No.	181.45
Date	22.3.95
Scr Card	18
Class	89
Cat.	4
File Card	4
Checked	4

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK-DEPOT.

BENARES.

AGENTS:- OTTO HARRAS-OWITZ LEIPZIG
PANDITA JYĒSHTHARĀMA MUKUNDAJI BOMBAY
PROBSTHAIN & CO., BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Dasa Gupta,

AT THE VIDYĀ VILĀSA PRESS
BENARES.

Price Rupee one.

RMIC LIBRARY	
Acc No.	
Class No	81.
Date	
St: Card	SC9
Class:	SC9
Cat:	
En. Card	
Checked	

श्रीगणेशाय नमः ।

स्वानुभवादर्शः ।

नमः ॐकारगम्याय नमः ॐकारसाक्षिणे ॥

नमः ॐकारवर्णाय कृष्णाय परमात्मने ॥ १ ॥

चिकीर्षितस्य ब्रन्धस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचयममनाशिष्टा-
धारपरिपालनफलकविशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्त्तव्य-
तास्वेष्टदेवतानमस्कारात्मकं मङ्गलमाचरन् प्रकरणप्रतिपाद्यमर्थं
सङ्क्षेपेण दर्शयति ।

यस्मात्परं किमपि नास्ति नमोऽस्तु तस्मै

सच्चित्सुखाय विभवे पुरुषोत्तमाय ॥

नो यत्र वागपि मनो न विबोधनाय

कृष्णाय पूर्णमहसे यदुनन्दनाय ॥ १ ॥

यस्मादिति ॥ तस्मै कृष्णाय नमोऽस्त्विति सम्बन्धः । श-
रणगतानामविधातज्जसुखदुःखात्मकसंसारकर्षणात् कृष्णस्त-
स्मै कायवाङ्मनोभिः प्रहीभावोऽस्त्वित्यर्थः । अत एव यदुन-
न्दनेति विशेषणम् । यद्नक्रूरोद्धवप्रभृतीन् अर्जुनादीन् अन्यांश्च
स्वात्मप्रदानेन नन्दयत्यनन्दयतीति यदुनन्दनः एतेन स्वस्या-
पि निरतिशयानन्दप्राप्त्यर्थं श्रीकृष्णाय प्रहीभावः कृत इति
सूचितम् । अन्यैर्विशेषणैस्तस्य वास्तवस्वरूपं दर्शयति । तस्मै
नमः यस्मान्नितिलङ्घ्याकारपरिजन्तयायाभिधानात् सर्वावधा-

सकात् सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वानुस्यूतात् स्वप्रकाशपरमानन्दचैतन्यघनात् परमार्थसत्यात् स्वप्रदृशः, स्वामिकं मायाविनइव मायिकं, शुक्तिशकलावच्छिन्नचैतन्यात् तदज्ञानकल्पितरजतमिव च परं द्वितीयं किमपि वस्तु परमार्थसत्यं नास्तीत्यर्थः । एतेन विजातीयभेदरहितत्वं दर्शितम् । सजातीयस्वगतभेदरहितत्वं विशेषणान्तरेण दर्शयति । पूर्णमहस इति । पूर्णमस्त्रण्डं यथोक्तभेदरहितं च तन्महश्च तत्स्वरूपमित्यर्थः । पुन स्तत्स्वरूपमाह । सच्चित्सुरवाय । सच्चिदानन्दायेत्यर्थः । सदेवसौम्येदमग्रआसीद्विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतेः । आनन्दादयः प्रधानस्येति न्यायात् । विभवे व्यापकाय । ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् पश्चाद् ब्रह्म दाक्षिणतश्चोत्तरेण अध श्रोध्वं च प्रमृतं ब्रह्मैवेदं विश्वं वरिष्ठमिति श्रुतेः, अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति श्रुतेश्च । व्यापकत्वं ब्रह्मणः तथा च देशपरिच्छेदरहितं ब्रह्मेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं कालवस्तुपरिच्छेदयोः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः । पुरुषोत्तमाय क्षराक्षरकार्यकारणाविलक्षणायेत्यर्थः । कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधो ऽवशिष्यत इति श्रुतेः ।

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति स्मृतेः ॥

तथा यत्र ब्रह्मणि विषये वाक् मनोऽपि विबोधनाय ज्ञापनाय न समर्थमिति शेषः । यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतेः । वाङ्मनोभ्यामगोचरमित्यर्थः । ननु यतो वाचो निवर्तन्त इति न तावल्लौकिकं वाक्यं तस्याऽग्राऽप्रसक्तेः । तथा च वैदिकं वाचो ब्रह्मणो विनिवृत्तं सद् दृश्यैव स्यादिति चेन्मैवम् । यथा अशब्दमस्पर्शमरूपमित्यादि वाक्यं यथा वा ऽस्यूलमनृष्वित्यादि वाक्यं शब्दत्वस्यूलत्वादिनिषेधेन ब्रह्मणि पर्यवस-

अतो न वृथा निषेधवचनत्वेन निषेधवचनत्वेनाऽपि न ब्रह्म वाच्यं किन्तु तैर्लक्ष्यते, यथा विषं भुंक्ष्वेत्यत्र पदार्थासङ्गते स्तात्पर्येण शत्रुगृहभोजननिवृत्तिलक्ष्यते, तथा बाहुमात्रेणाऽपि ब्रह्म लक्ष्यते नतूच्यते । जात्यादिचतुर्विधशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । श्रुत्यन्तरमपि ।

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

यत्र मनसा न मनुते येनाऽहुर्मनो मतमिति ।

तथा च ब्रह्म वाचा न वाच्यं न मनसा मन्तव्यमिति ।

अभियुक्तैरप्युक्तम् ।

यो यः शब्दोयत्कृताञ्चो निरूढ-

स्तस्मिन्नर्थे लक्षणा वृत्तिरस्य ।

ज्ञातव्या स्यात् पण्डितैरेवमेतत्

प्रत्यक् पूर्णं ब्रह्म वेदान्तवेद्यमिति ॥

ननु मनसैवेदमाप्तव्यमित्यवधारणस्य का गतिरिति चेच्छृणु । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिपरमवधारणमिति । ननु मङ्गलस्य ग्रन्थसमाप्तिफलमित्युक्तं तन्न । तथाहि कृतेऽपि मङ्गले आस्तिकग्रन्थादौ समाप्त्यदर्शनात् । अकृतेऽपि मङ्गले नास्तिकग्रन्थादौ समाप्तिदर्शनात् । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यां समाप्तेर्व्यभिचारात्, कृतस्य कर्मणः किञ्चित् फलमवश्यं वाच्यम्, तच्च विघ्नध्वंसरूपमेवाऽस्त्विति चेन्मैवम् । कृतेऽपि मङ्गले यत्र समाप्त्यभावस्तत्र विघ्नबाहुल्यं बलवत्तरविघ्नो वा बोध्यः । तन्निवृत्तिस्तु मङ्गलप्राचुर्याद् बलवत्तरमङ्गलाचरणाद् वा भवेत् । अकृतेऽपि मङ्गले समाप्तौ जन्मान्तरीयमङ्गलं तत्र कल्प्यते संसारस्याऽनादित्वात्, तस्मान्नाऽन्वयन्यतिरेकव्यभिचारः । मङ्गलस्य

शिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्त्तव्यताकत्वं तस्मिन् विघ्नविना-
शिनी समाप्त्यनुकूला चेति शक्तिद्वयमस्ति । तथा च विघ्नध्वं-
सएव फलं नेति, यथा विविदिषन्तियज्ञेनेत्यत्र चित्तशुद्धिविवि-
दिषोत्पत्तिरूपद्वयजननसामर्थ्यमाश्रमकर्मणां तथाऽत्राऽप्यस्तु बा-
धकाभावात् । एवमप्रतिपत्त्यन्यथाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्यादिनिवृत्ति-
रूपाणि शिष्टाचारपरिपालनं चेत्यादि मङ्गलाचरणस्य फलानि
ज्ञेयानि । न च कृष्णो नाम धर्मराजवत् कश्चन महापुरुषो भूचर-
त्वादथवा इन्द्रानुजत्वादज्ञातदेवोऽस्तु कदाचिद् देवलोकस्थत्वात्
तस्य कथं परब्रह्मतोच्यते इति वाच्यं । महर्षिभिः श्रुतिस्मृतिपर्या-
लोचनया ब्रह्मत्वस्य निरुक्तत्वात् । तथा च वचनम् ।

कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्द्वेत्तिवाचकः ।

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत इति ॥

वस्तुतस्तु

न देवः पुण्डरीकाक्षो न च देव स्त्रिलोचनः

अकृत्रिममनाद्यन्तं दैवतं परमुच्यते ।

इतिस्मरणात् । अकृत्रिमं कृष्णदैवतं कृष्णशब्दलक्ष्यं ब्र-
ह्मैवेति ॥ १ ॥

अथ द्विविधो ह्यधिकारी कश्चनाऽनेकजन्मसुकृताविपाकात्ती-
व्रतरप्रज्ञोऽन्यो मन्दप्रज्ञः । माहशस्तु मन्दप्रज्ञस्तथाहेत्वभावात् ।
तत्र तीव्रप्रज्ञस्य श्लोकेन श्लोकार्द्धेन वा ब्रह्मसाक्षात्कारो भवति ।
तथा चोक्तम् ।

आत्मानं विन्दते यस्तु सर्वभूतगुहाशयम् ।

श्लोकेन वा तदर्द्धेन क्षीणं तस्य प्रयोजनमिति ॥

मितप्रज्ञस्य तु द्वितीयस्याऽसम्भावनाविपरीतभावनयोरुद्-
यात्प्रकृति ब्रह्मसाक्षात्कारो भवति तादृशं प्रति गुरुशास्त्रवि-

चारो ऽवश्यमपोक्षित इति मनसि निधायाऽऽह ।

अतिदूरतरं निजस्वरूपं

गुरुशास्त्रान्न विचार्यते यदि ॥

निकटं गुरुशास्त्रबोधनात्

प्रकटं स्यात्स्वतनौ स्वयं हि तत्र ॥ २ ॥

अतिदूरतरमिति निकटं स्वहृदयान्तरवर्तिं निजस्वरूपं स्व-
स्य ब्रह्मस्वरूपत्वं यदि गुरुशास्त्रान्न विचार्यते तर्ह्यतिदूरतरं अ-
तिदूरतरादप्यतिदूरतरम् । दूरात् सुदूरे तदिहाऽन्तिके चेतिऽनुतेः,
दुरस्थश्चान्तिके च तदिति स्मृतेश्च । व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह । गुरु-
शास्त्रबोधनात् प्रतिबन्धकाविद्यानिवृत्तेः स्वतनौ अस्मिन्नेव देहे
स्वयं प्रकटमाविर्भवेत् स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः । ऐहिकमप्रस्तुतप्रति-
बन्धेतद्दर्शनादिति न्यायात् ॥ २ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन द्रढयति ।

न हि निर्मथनं विनेन्धनाग्निः

परिलभ्यो निकटो ऽपि सन्नपि ॥

गुरुशास्त्रविचारणं विना

न हि लभ्यं निजरूपमात्मना ॥ ३ ॥

नहीति । आत्मनः प्रतीचो निजरूपं ब्रह्मत्वं तदित्यर्थः । दृ-
ष्टान्तेनाऽयमर्थः श्रुत्या सूचितः । अथाऽधिविद्य आचार्यः पूर्व-
रूपं अन्तेवास्तुत्तररूपं विद्यासन्धिः प्रवचनं सन्धानमिति शे-
षं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

ननु विचारस्य किं प्रयोजनं चक्षुरादिना तत्प्राप्तिः स्या-

दित्यत आह ।

सुमेरुपृष्ठे सरितां तटे वा

किं मूर्त्तिमद्ब्रह्म विलोकनीयम् ॥

त्रिधा परिच्छेदविहीनमेकं

विना विचारं सुलभं न तत्स्यात् ॥ ४ ॥

सुमेरुपृष्ठ इति । यदि मूर्त्तिमद्ब्रह्म स्यात्तर्हि महता प्रयत्नेन मे-
रुपृष्ठस्थं ब्रह्म चक्षुरादिना विलोकनीयं स्यात् । न चैवं तथा । दिव्यो
ह्यमूर्त्तः पुरुष इति श्रुतेः । किमित्याक्षेपे त्रिधापरिच्छेदशून्यं एकं
सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितम् । विचारं विना न सुलं सु-
खेन लब्धुं न शक्यमित्यर्थः । अतौऽवश्यं विचारः कर्त्तव्य इति
भावः ॥ ४ ॥

यद्यप्यस्य वेदान्तप्रकरणत्वात्तदीयमेवाऽनुबन्धचतुष्टयं त-
थाऽपि मन्दप्रज्ञस्याऽप्याधिकारिणो यथोक्ताधिकारं विना वि-
चारोऽपि सुदूर एव किमु निजस्वरूपं दूरमिति, तदर्थं यथोक्ता-
धिकारिणं दर्शयति ॥

न दोषदृष्टिर्न विरागलेशो

दुःखात्मके कर्माणि तत्फले च ॥

मुमुक्षुता नाऽपि शमादिषट्कं

तेषां विचारोऽपि सुदूर एव ॥ ५ ॥

नेति । रजः कार्यत्वात् दुःखात्मकत्वं कर्मणः दुःखानुविद्ध-
त्वात् तत्फले च । यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामोऽधि-
कारी तस्यार्थी समर्थो विद्वानिति यथाऽधिकारिविशेषणानि तथात्र

मुमुक्षोरधिकारिणः । नित्यानित्यविवेक इहासुत्रफलभोगविरागः
शमादिषट्कसंपत्तिरित्यादियुक्तत्वरूपाप्यधिकारिविशेषणानि ज्ञे-
यानि। एतादृशविशेषणविशिष्टस्य मंदप्रज्ञस्यापि मुमुक्षुतायां सत्यां
विचारे प्रवृत्तिरन्यथा दूरेत्यर्थः । विषयो जीवब्रह्मैक्यं शुद्धचैतन्यं
प्रमेयं तत्रैव वेदान्तानां तात्पर्यात् । सम्बन्धस्तु तदैक्यप्रमेयस्य
तत्प्रतिपादकोपनिषत्प्रमाणस्य च बोध्यबोधकभावलक्षणः । प्रयो-
जनं तु तदैक्यप्रमेयगताज्ञाननिवृत्तिस्सत्स्वरूपानन्दावाप्तिश्चातरति
शोकमात्मविद्वल्ल वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादि श्रुतेरिति ॥ ५ ॥

विषयसौन्दर्याद्विचारं परिकुर्वतामपि तत्प्राप्तिरनेकजन्मार्जि-
तपुण्यसंचयं विना दुष्प्रापेत्याह ।

वर्षोपलं संपतितं प्रपश्यतां

प्राप्तिस्तु तस्याऽस्ति नरस्य कस्यचित् ॥

तथा त्रिचारं परिकुर्वतां नृणां

प्राप्तिः स्वरूपस्य वृषेण कस्यचित् ॥ ६ ॥

वर्षोपलमिति । वृषेण धर्मेणेत्यर्थः । उक्तं च भगवता ।

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत इति ॥ ६ ॥

वृषेण स्वरूपप्राप्तिरित्युक्तं तत्राऽसाधारणं धर्मं दर्शयति ।

हरेर्गुरोर्भक्तिरिदं द्वयं यत्

सुसाधनं यः प्रकरोति नित्यं ॥

एक्येन तस्यैव ऋरस्थितास्ति

मुक्तिः प्रसादेन हरेर्गुरोश्च ॥ ७ ॥

हरेरिति । नित्यं नियमेन । अव्यभिचारेणेत्यर्थः । ऐक्येन गुरुदेवतयोरैक्यभावनयेत्यर्थः । एवं भजतामुभयोः प्रसादेन श्रुक्तिः सुकथेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति ॥

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चाऽस्मि तत्वतः ।

ततो मां तत्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपायान्तते ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यः । भक्त्यैक्येण गुरुदेवतात्पेति श्रीभागवतो
क्तेश्च ॥ ७ ॥

ना ऽवेदविन्मनुते तं बृहन्तमिति वेदेनैवोक्तं तत्र स वेदो-
ऽपौरुषेयः स्वतः प्रमाणं चेदं दर्शयति ।

सर्वज्ञनारायणनिर्मितत्वा-

दपौरुषेयः सकलो ऽपि वेदः ॥

स्वतः प्रमाणं निरपेक्षितत्वा-

न्मानान्तरस्येति सुनिश्चितो ऽर्थः ॥ ८ ॥

सर्वज्ञेति । यः सर्वज्ञः सर्वविदिति श्रुतेः । भगवतः सर्व-
ज्ञत्वं तथा, तस्माद्यज्ञात् सर्वत ऋचः सामानि जज्ञिर इति श्रुतेः,
अस्य महतो भूतस्य निश्वसितभैवैतद्यद्वेद इत्यादि श्रुतेः,
यस्य निश्वसितं वेदा इति स्मृतेः । निश्वसितन्यायेन नारायण-
निर्मितत्वं वेदस्य । अत एवापौरुषेयत्वं चतुर्मुखपुरुषाद्यनिर्मित-
त्वमित्यर्थः । चतुर्मुखोऽपि नारायणादेव वेदं प्राप्तवानित्याह
श्रुतिः ।

यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तं ह देवात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्य इति ।

वेदयत्यधिकारिणः कर्मब्रह्मणी इति वेदः स्वतः, प्रमाणं तच्च
स्वप्रकाशनीयार्थं प्रमाणान्तरानपेक्षम्। यथा भिषजा हरितकीं भ-
क्षयेदित्युक्ते किमत्र प्रमाणमित्याकांक्षायामायुर्वेदवचनप्रदर्शनेन
श्रोता प्रमाणान्तरनिरपेक्ष एव हरितकीं भक्षयति ततश्च रोगनि-
वृत्तिर्भवतीति मुनिश्चितोऽर्थः स्वानुभवसिद्ध इत्यर्थः । तथा स्व-
र्गकामो यजेतेति वाक्यश्रवणानन्तरं स्वर्गार्थी प्रमाणान्तरनिरपे-
क्षतयैव यागे प्रवर्तते इत्यनुभवसिद्धं सर्वलोकप्रसिद्धं च ॥ ८ ॥

ननु स्वतःप्रमाणाद्वेदादेव फलसिद्धौ भवन्त्यां किं वि-
चारस्य प्रयोजनमित्यत आह ।

स्वतः प्रमाणत्वमिदं श्रुतीनाम्

विचारसापेक्षतया प्रणश्येत् ॥

अतो विचारस्य फलं प्रकल्प्यम्

संदेहविभ्रान्तिविनाशमात्रम् ॥ ९ ॥

स्वतइति । यद्यपि विचारनिरपेक्षतयैव स्वतःप्रमाणवेदा
ब्रह्मात्मबुद्धिः फलं तथापि प्रतिबन्धके सति ततो न फलसिद्धिः
अतः प्रतिबन्धकनिवृत्त्यर्थं विचारो ऽपेक्षितः । तथा च न वेदस्य
स्वतःप्रामाण्यभङ्ग इत्यर्थः । विचारो नाम तर्को मननात्मकः
तेन प्रमेयगता ऽसम्भावना निवर्तते । आत्मतत्त्वे सहस्रधा श्रुते-
ऽपि देहेन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा नेति सम्भाव्यते इतीयमसम्भा-
वना तन्निवृत्तौ सत्यां सतो निदिध्यासनेन प्रमेयगताविपरीत-
भावना निवर्त्तते । अतो विचारस्य मुख्यं फलं प्रमेयगतासंभा

वनानिवृत्तिपरम्परया प्रमेयगतविपरीतभावनानिवृत्तिरपि । अत
उक्तं संदेहविभ्रातिविनाशमात्रमिति ॥ ९ ॥

पूर्वोक्तमेव विवृणोति ।

स्वोत्पत्तिमात्रे सकलं विचार-

मपेक्षते चोपनिषद्भवा मतिः ॥

सोत्पत्तितो मूलतमो निहन्ति

दीपो यथाऽन्यं सहकारिणं विना ॥ १० ॥

स्वोत्पत्तिमात्र इति । उपनिषद्भवा मतिरहं ब्रह्मास्मीत्यपरो-
क्षप्रमा, सा स्वोत्पत्तिमात्रे प्रतिबन्धकनिवर्त्तकं विचारं चकाराग्नि-
दिध्यासनमप्यपेक्षते । सोत्पत्तितो मूलतमः मूलाज्ञानं ब्रह्मावरकं
निहन्ति । यथा दीपः स्वोत्पत्तिमात्रे निर्वातत्वाद्यपेक्षते ततश्चोत्पन्नः
सहकारिणं विनैव तमोऽन्धकारं निहन्ति तद्वदित्यर्थः । निहन्ती-
त्यत्रोपसर्गेण विरम्य व्यापारता नाऽस्तीति बोधितम् । आदौ
विद्योत्पद्यते पश्चादज्ञानं निवर्त्तते इति । तस्माद्देवं नाऽस्ति या वि-
द्योत्पत्तिः सैवाज्ञाननवृत्तिरिति स्वसाक्षिकमिति भावः ॥ १० ॥

एवं मननात्मकेन विचारेण प्रमेयगताऽसम्भावना प्रति-
बन्धकीभूता निवर्त्तते इत्युक्तम् । संप्रति वादिविप्रतिपत्तिजां
पदार्थविषयणीमसम्भावनां निवर्त्तयन्पदार्थद्वयगतामसम्भावनां
दर्शयति—

पदार्थद्वयं दृक्च दृश्यं ततोऽन्यत्

पदार्थान्तरं नास्ति वेदान्तशास्त्रे ॥

दृशः किं स्वरूपं च दृश्यस्य किंवे—

त्यदोऽत्र द्वयं संविचार्य मुमुक्षोः ॥ ११ ॥

पदार्थद्वयमिति । येन सर्वं विजानातीति श्रुतेः दृग्दृश्याति-
रिक्तं पदार्थान्तरं नास्ति । अन्यवादिकल्पितानां तत्तत्पदार्थाना-
मनयोरन्तर्भावो बोद्धव्यः । तथा हि वैशेषिकसप्तपदार्थानां षोड-
शपदार्थेष्वन्तर्भावस्तेषां च वेदान्तकल्पिते दृश्यपदार्थेऽन्तर्भावः ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त

षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति ॥

पञ्चविंशतिपदार्थमध्ये मूलप्रकृत्यादिचतुर्विंशतिपदार्थानां
दृश्येऽन्तर्भावः । सच्चिद्रूपः पुरुषः प्रत्यगात्मन्यन्तर्भूत इति पदा-
र्थद्वय एव अन्यवादिकल्पितानामन्तर्भावो ज्ञेय इति । तत्र दृशो
द्रष्टुः किं स्वरूपं सा दृक्किं सद्रूपा सच्चिद्रूपा वा सच्चिदानन्द-
रूपा वा पुनश्च सा जीवाद्भिन्ना अभिन्ना वा सगुणा निर्गुणा
वेत्याद्यनेकसंशयनिरासपूर्वकं मुमुक्षुणा स्वरूपं विचार्यमित्यर्थः ।
तथा दृश्यं किं स्वरूपं सत्यमसत्यं वेति संशयनिरासोऽपि मुमु-
क्षोरपेक्षित एवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

उक्तवैपरीत्यबाधपूर्वकं विचारकर्त्तव्यतामाह ।

यः संशयात्मा स विनश्यतीति

श्रीकृष्णवाक्याभ्रिजसंशयादेः ॥

नाशाय धीस्वास्थ्यफलाय चैष

स्वयं हि सम्यक् क्रियते विचारः ॥ १२ ॥

यइति । संशयात्मा विनश्यति सर्वपुरुषार्थभ्रष्टो भवतीति
श्रीकृष्णवचनादपुरुषार्थत्वनिरासार्थं विचारेण निश्चयात्मकज्ञाने
सति संशयनाशात् धीस्वास्थ्यफलमहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं भवती-
त्यर्थः । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-

सितव्य इति श्रुतावात्मदर्शनमनूद्य तत्साधनत्वेन 'श्रवणादित्रय-
मुपदिष्टम्। तत्र श्रवणस्य गुर्वधीनत्वात् तत्परायत्त्वम्। मनननि-
दिध्यासने तु स्वायत्ते भवतो ऽत उक्तं स्वयंहीति। सम्यक्
श्रुत्यविरोधितयेत्यर्थः। श्रुतिमतः तर्को ऽनुसन्धीयतामित्याचा-
र्योक्तेः अनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादेश इत्युक्तम् ॥ १२ ॥

नन्वदोऽत्र द्वयं संविचार्यं मुमुक्षोरित्युक्तं तत्र मुमुक्षा नाम मो-
क्षकामना सैव न सम्भवति। तथाहि प्रमाणादात्मस्वरूपा मुक्ति-
र्यदि न ज्ञाता तत्र कामनैव न सम्भवति अज्ञाते कामनाविर-
हात्, प्रमाणेन ज्ञाता चेत् मुतरां सा न सम्भवति सिद्धे इच्छा-
विरहादित्यत आह।

निरतिशयसुखं यत्प्रत्यगात्मस्वरूपं

निरतिशयसुखं यन्मोक्षरूपं तदेव ॥

निरतिशयसुखार्थं सर्वलोकस्य वाञ्छा

भवति च मनसः सा मानमुज्झित्य सर्वम् ॥ १३ ॥

निरतिशयसुखमिति। न इच्छा कस्यापि प्रमाणादुत्पद्यते
तस्या मनोधर्मत्वेन स्वत एवोत्पत्तेः। यच्चोक्तम् प्रमाणादज्ञाते
इच्छैव न, ज्ञाते तु मुतरां न सिद्धे इच्छाविरहादिति। तत्रो-
च्यते। आत्मनो नित्यापरोक्षत्वेन सिद्धत्वेऽपि निरतिशयसुखत्वे-
नाऽसिद्धत्वात् कामना सम्भवत्येव। तदुक्तं वार्षिके।

न युक्तं कामना मुक्तौ पुंसां नास्तीति भाषितुम्।

देशकालानवच्छिन्नसुखाद्यर्थित्वदर्शनादिति ॥ १३ ॥

पूर्वमीमांसकमते सर्ववेदस्य क्रियापरत्वे तं त्व्रौपनिषदं पु-
रुषं पृच्छामीति बाधः प्राप्नोति तन्निरासार्थं तत्प्रक्रिययैव सर्व-

वेदस्य क्रियापरत्वं दूषयति ।

आम्नायसूत्रे सकलं हि वेदं
क्रियापरं जैमिनिराह यत्नात् ॥
न तन्मतं चारु निषेधवाक्ये
क्रियापरत्वं न हि तदघटेत ॥ १४ ॥

आम्नायेति । आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानां तद्भूतानां क्रियात्वेन समन्वय इति सूत्रेणाऽऽम्नायस्य क्रियापरत्वं सूचितं तन्मतं न चारु न युक्तम् । कुतः । तन्मते विधि-मन्त्रनामधेयनिषेधार्थवादैः पञ्चात्मको वेद इति तत्प्रक्रिया निवृ-त्यर्थे निषेधवाक्ये क्रियापरत्वं न घटते तयोः स्थितिगतवत् परस्परं विरोधात् । तथा च सर्वस्य वेदस्य क्रियापरत्वं न युक्त-मित्यर्थः ॥ १४ ॥

आम्नायस्य क्रियापरत्वे दूषणान्तरमप्याह ।

आत्मस्वरूपा हि विमुक्तिरुक्ताऽ
विद्यानिवृत्या ह्युपलक्षिता या ॥
ज्ञानेन लभ्या न च कर्मसाध्या
ज्ञानं न लभ्यं क्रियया कदापि ॥ १५ ॥

आत्मस्वरूपेति । स एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतीरूपं सम्पद्य स्वेन स्वरूपेणाऽभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति श्रुत्याऽऽत्मस्वरूपा मुक्तिरुक्ता । सा च विस्मृतकण्ठ-चामीकरन्यायेनाऽज्ञानव्यवहितत्वाद् वेदान्तविज्ञानेनाऽविद्यानि-वृत्युपलक्षिता न कर्मसाध्या न क्रियासाध्या सिद्धत्वात् नाऽतो वेद-

स्य क्रियापरत्वमित्यर्थः । ननु माऽस्तु श्रुक्तिः क्रियासाध्या ज्ञानं
तु क्रियासाध्यं स्यादत आह । ज्ञानमिति । ज्ञानमपि कर्तुमक-
र्तुमन्यथाकर्तुमशक्यत्वात् क्रियासाध्यं तस्य प्रमाणप्रमेयाधीन-
त्वादित्यर्थः ॥ १५ ॥

सर्ववेदस्य क्रियापरत्वे वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति श्रु-
तिविरोधं दर्शयति ।

वेदान्ताविज्ञानसुनिश्चितार्था

इति श्रुतिर्विष्टि यथार्थभानात् ॥

ब्रह्मैव लोके समवाप्नुवन्ति

क्रियापरत्वं न ततोऽस्ति वेदे ॥ १६ ॥

वेदान्तेति । वेदानां ऋगादीनामन्ताः प्रान्ताः शिरोभागाः
प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यादयस्तेषां विज्ञानं पदार्थशोधनपूर्वकं जीवब्रह्मै-
क्यरूपतदर्थनिश्चयः तेन सुष्ठु सन्देहादिरहितं यथा स्यात् तथा
निश्चितोऽहं ब्रह्मास्मीतिरूपोऽर्थः परमार्थो यस्सः लोक्यते
प्रकाश्यते जडजातं येनेति लोकस्तस्याऽन्यप्रकाशकत्वासम्भवात्
स्वप्रकाशमित्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ॥ १६ ॥

वेदव्यासस्तु वेदान्ताचार्यो वेदस्य काण्डत्रयात्मकत्वं दर्शयं
स्तस्य विनियोगं दर्शयतीत्याह ।

चेतःशुद्धौ चेतसः स्थैर्यकार्ये

ज्ञानोत्पत्तौ चारु काण्डत्रयं यत् ॥

आम्नायस्याऽनुक्रमाद्वेदवेचा-

वेद व्यासस्त्वेकवाक्यत्वसिद्धयै ॥ १७ ॥

चेत इति । एवं विनियोगे श्रुतयः प्रमाणम् । तत्र तमेतं वेदाऽ-
नुषचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति
श्रुतिः । कर्मकाण्डस्य चित्तशुद्धिद्वारा विविदिषायां विनियोगमाह ।

एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वग्रया बुध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरिति ।

श्रुतिरूपासनाकाण्डस्य चेतःस्थैर्ये विनियोगं दर्शयति ।

ततो ज्ञानकाण्डस्थवाक्यानि महावाक्यानि अध्यारोपापवादद्वारा
ज्ञानोत्पत्तौ विनियोगं दर्शयन्तीति यथायथमूह्यम् ॥ १७ ॥

एवं च वेदस्य स्वतःप्रामाण्यं प्रमाध्य तस्य च साक्षा
त्परम्परया च ब्रह्मपरतां संप्रदर्श्य तद्वलेन दृशः किं स्वरूपमेव-
मादि विचार आरभ्यते ॥ •

असङ्गस्य बन्धो न सम्भावनीयो

न मोक्षोऽपि मोक्षस्य तत्पूर्वकत्वात् ॥

अविद्या हि बन्धो निवृत्तिश्च तस्याः

स मोक्षो ऽत्र सर्वस्तदर्थः प्रयत्नः ॥ १८ ॥

असङ्गस्येति । असङ्गो ह्यहं पुरुष इति श्रुतेरनुभूत्या चाऽ
सङ्गस्याऽऽदौ बंध एव न संभवति मोक्षोऽपि न सम्भवति । कुतः
मोक्षस्य तत्पूर्वकत्वाद् बन्धाभावे मोक्षो ऽप्यसङ्गस्य न संभवती-
त्यर्थः । अत एव श्रुतिः ।

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः ।

नमुमुक्षुर्न वै मुक्तिरित्येषा परमार्थतेति ॥

तर्हि को बंधः को वा मोक्ष इत्याकाङ्क्षायामाह । अविद्या
स्वस्वरूपापरिज्ञानं निश्चयेन बंधस्तस्या निवृत्तिर्नाशो मोक्षस्तद-

र्थो महापुरुषार्थत्वात्सतां सर्वोऽपि प्रयत्नः । अभियुक्तैरप्युक्तम् ।
स्वात्माज्ञानं कारणं बंधनस्य स्वात्मज्ञानात्तन्निवृत्तिश्च मूर्च्छि-
रिति ॥ १८ ॥

अविद्यारूपस्य बंधस्याऽनादित्वात्तत्रोपायचिन्तैव नास्ति
अविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षस्तूपायसाध्यो ऽत स्तत्रोपायं दर्शयति ।

अविद्यानिवृत्तिः प्रमाणेन साध्या

प्रमाणं च वेदान्तवाक्यानि नाऽन्यत् ॥

अविद्यानिवृत्तौ त्वयं ज्योतिरात्मा

स्वतः सिद्ध आविर्भवेत्साधकानाम् ॥ १९ ॥

अविद्येति । अनाद्यविद्यायाः 'निवृत्तिनार्शः प्रमाणेन प्रमा-
णजन्यज्ञानेनेत्यर्थः । ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधादित्यर्थः । तदुक्तम् ।

अविद्याया अविद्यात्वमिदमेव हि लक्षणम् ।

मानयोगासद्दिष्टुत्वमन्यथा वस्तु सा भवेदिति ।

किं तत्र प्रमाणं येनाऽविद्यानिवृत्तिस्तत्राह । प्रमाणं च
वेदान्तवाक्यानि प्रज्ञानं ब्रह्म तत्त्व मसीत्यादीनि तत्त्वाऽऽवेद-
कारिनि ।

लिङ्गसंख्याविभेदेऽपि विशेषणविशेष्यता ।

विभक्तिः पुनरेकैव विशेषणविशेष्ययोः ॥

इति वचनात्प्रमाणं वेदा इति नपुंसकत्वसंख्याभेदेऽपि विशेषणवि-
शेष्यतोक्त्वा ननु प्रत्यक्षादीनामन्येषां प्रमाणानां सत्त्वात्प्रमाणं च
वेदान्तवाक्यानीति कथमित्यत आहानान्यदिति । अन्यानि प्रमा-
णानि व्यावहारिकाणि प्रत्यक्षादीन्याविद्यानिवृत्तौ न समर्थानि
तेषां पराविषयत्वेन तत्त्वावेदकत्वाभावादित्यर्थः । तदुक्तं । सर्वं

पराग्विषयमेव हि मानजातं वेदावसानवचनानि च वर्जयित्वेति । किंच जहार्थविषयं मानं स्वप्रमेयस्य कर्मत्वेन बोधकम् । महावाक्यं तु स्वप्रमेयस्य विनैव कर्मत्वमवबोधयितुं समर्थमतो वेदान्तवाक्या-
न्येवाऽविद्यानिवृत्तौ प्रमाणं नान्यदित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । पराञ्चि खानि व्यतृणवत् स्वयम्भुवस्तस्मात् पराङ्कः पश्यति नान्तरात्ममिति । पराङ्परभूतान्यनात्मभूतान् शब्दादीन् पश्यति उपलभते उपलब्धानान्तरात्मज्ञान्तरात्मानमिति श्रुत्यर्थः । एतेन वेदान्ता अद्वितीयब्रह्मणि प्रमाणं न वेति प्रमाणगतासम्भवनानिवृत्तिरपि बोद्धव्या । तथा च प्रमाणजन्यज्ञानेनाऽज्ञाननिवृत्तौ मेधापायैऽऽशुमानिव स्वयञ्ज्योतिः स्वप्रकाश आत्मा साधकानामधिकारिणामाविर्भवेत् । स्वतःसिद्ध इत्यनेन स्वर्गादिवन्माऽऽत्मस्वरूपा मुक्तिर्जन्येति दर्शितम् । विमुक्तश्च विमुच्यत इति श्रुतेः ॥ १९ ॥

सर्वप्रक्रियाग्रन्थेष्वन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणमित्युक्तम् । अत्र तु वेदान्तवाक्यानीत्युक्तम् । तथाच प्रमाणविषयविरोध आभासते तदर्थं मुख्यौपचारिकभेदात् प्रमाणं द्विविधं, मुख्यमौपचारिकं च प्रमाणमिति विविच्य दर्शयति ।

धीवृत्त्यवच्छिन्नचितिः प्रमाणम्

तत्साधनत्वादितरत्प्रमाणम् ॥

तत्रोपचारात् रवत्मानशब्दो

मुख्यं प्रमाणं तु यथोक्तमेव ॥ २० ॥

धीति । अत्रेयं प्रक्रिया । एकमेव चैतन्यब्रुवाधिभेदात् सप्तविधम् । शुद्धचैतन्यम्, ईश्वरचैतन्यं, जीवचैतन्यं, प्रमातृचैतन्यं, प्रमाणचैतन्यं, विषयचैतन्यं, फलचैतन्यं चेति । तत्रसर्वोपाधि-

निर्मुक्तं शुद्धचैतन्यम्, मायोपहितचैतन्यमश्वरचैतन्यम्, अविद्योपहितचैतन्यं जीवचैतन्यम्, जीवेशावाभासेन करोति मायाचाऽविद्या च स्वयमेव भवतीति तापिनीयश्रुतेः। अन्तःकरणवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमातृचैतन्यम्, अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं प्रमाणचैतन्यम्, विषयावच्छिन्नं चैतन्यं विषयचैतन्यम्, अंतःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं विषयचैतन्याभिन्नं तत्फलचैतन्यमित्युच्यते । तत्र वृत्तिविषययोर्युगपदेकदेशवस्थानेन तदुपहितयोश्चैतन्ययोरप्यभेदो भवति । तथाहि । यथा तडागोदकं च्छिद्राभिर्गित्य कुल्याद्वारेण केदारं प्रविश्य चतुष्कोणाद्याकारेण परिणमते तथेन्द्रियविषयसंयोगानंतरमतःकरणं चक्षुरादिद्वारा विषयदेशं गत्वा तेन विषयेण संयुज्यते, पश्चात्तदाकारेण परिणमते । सोऽयं परिणामो वृत्तिस्त्रस्यां वृत्तौ विषयचैतन्यं प्रतिफलति तदा वृत्तिविषययोर्युगपदेशवस्थत्वेन तदुपहितचैतन्यभेदस्याऽप्रयोजकत्वात् । प्रमाणचैतन्यं विषयचैतन्याभिन्नं भवति सेयं प्रत्यक्षप्रमा । तत्र वृत्त्या विषयो नाऽस्तीत्यसत्त्वापादकमावरणं निवर्त्तते, चैतन्येन तु विषयो नाऽऽभातीत्यभानापादकमावरणं निवर्त्तते । तत्र प्रमय च सावरणमज्ञानं मौढ्यापादकं निवर्त्तते ततो विषयः स्फुरति साक्षिणा । अन्तःकरणोपहितं चैतन्यं साक्षीति प्राक्रिया व्यवहारे, न चेयं प्राक्रिया स्वकपोलकल्पितेतिवाच्यम् । श्रुत्युक्तत्वात् । तथाच-श्रुतिः । यत्र हि द्वैतमिव भवति तादितर इतरं पश्यतीत्यादि । तत्राऽविद्यादशायामखण्डचैतन्यमुपाधिना द्वैतमिव भवति द्वितीयमिव भवति तदा इतरः प्रमाता इतरं विषयं पश्यति जानाति। पश्यतीति क्रियापदं क्रिया चाऽन्तःकरणवृत्तिरूपा अन्तःकरणस्य परिणामित्वात् । तथा चोक्तमाचार्यैः ।

आत्मनः सच्चिदंशश्च बुद्धेर्वाचिरितिद्वयम् ।

संबोज्य चाऽवित्रेकेन जानामीतिप्रवर्त्तते ॥

आत्मनस्तु क्रिया नाऽस्ति बुद्धेर्बोधो न जातु चित् ॥

जीवःस्वरूपमज्ञाय ज्ञाता द्रष्टेति गृह्यतीति ॥

तथा चाऽन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं मुख्यं प्रमाणम् । या वृत्तिरूपयते सा चैतन्याभासस्वचितैवोत्पद्यते । यथा घटादिरूपयते यः स आकाशव्याप्त एवोत्पद्यते तथा वृत्तिरपि । अत उक्तं धीवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यमिति । तथा च धीवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं मुख्यं प्रमाणं, तत्साधनत्वात् वृत्तिकरणत्वादितरश्चक्षुरादि प्रमाणमौपचारिकमित्यर्थः । तथा च न पूर्वोक्तो विरोधाभासः । अज्ञातज्ञापकत्वरूपं प्रमाणत्वमुभयसाधारणम् । तत्र व्यवहारे यावद्दार्ढ्यं प्रामाण्यमिति न्यायात्प्रमाणत्वमृतेषां वस्तुत आज्ञातज्ञापकत्वाभावात् । ननु घटोऽयं घटोऽयमिति धारावाहिकज्ञाने अज्ञातज्ञापकत्वाभावात्तवेदं लक्षणमव्याप्तमिति चेन्न । धारावाहिकबुद्धिस्थले न ज्ञानभेदः किन्तु यावद्धटस्फुरणं तावद्धटाकारान्तःकरणवृत्तिरेकैव न तु नाना । वृत्तेः स्वविरोधिवृत्त्यन्तरोत्पत्तिपर्यन्तं स्थायित्वाभ्युपगमात् । तथा च तत्र प्रतिफलितचैतन्यरूपघटादिज्ञानमपि तत्र तत्कालीनमेकमेवेति नाऽव्याप्तिः । तस्मादज्ञातज्ञापकत्वं प्रमाणलक्षणं युक्तम् ॥ २० ॥

अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यरूपप्रमाणजन्यं यद्वाचित्ज्ञानं तद्गतं यत्प्रामाण्यं तत्स्वत एव गृह्यत इत्याह ।

प्रामाण्यं यत्तद्गतं तत्स्वतो हि

ग्राह्यं नान्यैरेष नो राजमार्गः ॥

अप्रामाण्यं गृह्यते तत्परस्म-

च्छेषं ज्ञेयं त्वाकरस्थाद्विचारात् ॥ २१ ॥

प्रामाण्यमिति। यथा अनभ्यासदशायां प्रथमोत्पन्नं यज्जलज्ञानं तत्प्रमाणमप्रमाणं वेति प्रमाणगतासम्भावना प्रमाणसंशय इत्युच्यते तथा वेदान्ता अद्वितीये ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति संशयः स च प्रामाण्यनिश्चयात् निवर्त्तते । तत्र प्रामाण्यनिश्चयस्तु स्वत एव । प्रामाण्यं नाम तद्गति तत्प्रकारकत्वम् । तस्य स्वतस्त्वन्नाम यावत्स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वम् । स्वाश्रयो वृत्तिज्ञानं तद्ग्राहकं साक्षिचैतन्यम् दृष्टेर्द्रष्टारमिति श्रुतेः । तेन तद्गतं वृत्तिज्ञानगतं प्रामाण्यं स्वत एव गृह्यत इति स्वतः प्रामाण्यं श्रुत्यनुभवमूलात् । अप्रामाण्यं तु परतो गृह्यते। तच्च तद्भाववति तत्प्रकारकत्वम् । तस्य वृत्तिज्ञानानुपनीतत्वेन साक्षिणा ग्रहीतुमशक्यत्वात्परत एवाऽप्रामाण्यं गृह्यते इत्यर्थः । प्रामाण्यस्वतस्त्वपक्षे संशयो दोषवशादुपपद्यत इत्यादिविचार आकरतो भाष्यादिग्रन्थतो ज्ञेयः, अत्रविस्तरभयान्नोच्यत इत्यर्थः । प्रामाण्यस्वतस्त्वप्रक्रिया न स्वकपोलकल्पितेत्याह, एष नो राजमार्ग इति श्रुत्युक्तत्वात् । तत्र यन्न मनसा मनुते ये नाऽऽहुर्मनो मतमिति श्रुतेः । मनः साक्षिभास्यं एवं मनसः साक्षिभास्यत्वे सिद्धे । कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा । श्रद्धा धृतिरधृतिधीरताऽधीरेतेति तत्सर्वं मन एवेति श्रुतेः । धीशब्देन ज्ञानं मनोधर्मस्तदपि साक्षिभास्यं तद्गतं यत् प्रामाण्यं तदपि साक्षिभास्यमेवैरीत्या प्रामाण्यं स्वत एव गृह्यत इति एष नो ऽस्माकं वेदान्तिनां राजमार्गः तस्करतर्कपराहतो न भवतीत्युक्तमितिदिक् ॥ २१ ॥

अविद्यानिवृत्तिः प्रमाणेन साध्येत्याद्युक्तं तदनेन श्लोकेन स्पष्टीक्रियते ।

ब्रह्माकारा तत्त्वमस्यादिवाक्यै-
र्या धीवृत्तिर्ब्रह्मविद्याभिधाना ॥

उक्ता वेदे मूलमज्ञानमेषा

दग्ध्वाऽऽत्मानं घातयेत्पूर्णवह्नौ ॥ २२ ॥

ब्रह्मेति । कारणभूतैस्तत्त्वमस्यादिमहावाक्यैर्या ब्रह्माका-
रा धीवृत्तिरुत्पद्यते सा ब्रह्मविद्या उक्तेति वेद । तद्यो वेद निहितं
गुहायां परमे व्योमन्निति श्रुतौ । अस्याः श्रुतेरर्थः । तत्सर्वं वे-
दान्तप्रसिद्धं ब्रह्म यः साधनचतुष्टयसंपन्नो ऽधिकारी वेद सा-
क्षात्करोति निहितं स्थितं तद्वृत्त्युपलभ्यमानत्वात् तत्र निहितो-
क्तिः, गुहायां बुद्धौ परमे प्रकृष्टे व्योमन् व्योम्नि हृदयपुण्डरि-
कान्तर्हृदयाकाशेऽत्र वर्तमानबुद्धावित्यर्थः । एषा ब्रह्मविद्येति अ-
भिधानं नाम यस्याः सा तथा मूलमज्ञानमधिकारिणो ब्रह्मत्वा-
वरकमज्ञानमावरणविक्षेपशक्त्वात्मकं भावरूपं त्रिगुणं दग्ध्वा प्र-
दाह्वाऽऽत्मानमपि स्वां वृत्तिमपि पूर्णवह्नौ अखण्डे ब्रह्मणि ब्रह्मा-
ग्नौ घातयेन्नाशयेदित्यर्थः । तथा च चरमवृत्तिक्षये यथा द्विती-
यमुख्याश्रयदर्पणाभावे मुखमात्रमवशिष्यते तथाऽखण्डब्रह्मा ऽव-
शिष्यते ।

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदुच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादय पूर्णमेवा ऽवशिष्यते इति ॥

श्रुतेरितिभावः । उक्तं हस्तामलकाचार्यैः ।

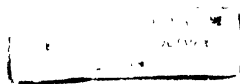
यथादर्पणाभाव आभासहानौ

मुखं विद्यते कल्पनाहीनमेकम् ।

तथाधीवियोगे निराभासको यः

स नित्योपलब्धिस्वरूपो ऽहमात्मेति ॥ २२ ॥

175500

ननु द्विविधमावरणमसत्त्वापादकमेकमपरमभानापादकम् ।
तत्राऽऽद्यं परोक्षज्ञानेन नश्यति द्वितीयमपरोक्षप्रमयैव नश्यति ।
तदुक्तम् ।

परोक्षज्ञानतो नश्येदसत्त्वावृत्तिहेतुता ।

अपरोक्षधिया नश्येदभानावृत्तिहेतुतेति ॥

एवं स्थितौ वाक्यान्नाऽपरोक्षज्ञानमुत्पद्यते कुत्राऽप्य-
दृष्टत्वात् । तथा सति तत्त्वमस्यादिवाक्यान्नाऽपरोक्षप्रमा तां
विना अभानापादकावरणनाशाभावात् न ब्रह्माऽहमस्मीत्यपरो-
क्षज्ञानमुत्पद्यत इत्यत आह ।

अथत्त्वमसीतित्रेदवाक्या-

दपरोक्षैव मतिर्हि भेदहंत्री ॥

दशमस्त्वमसीति लोकवाक्या-

दशमोऽस्मीत्यपरोक्षधीर्यथाऽत्र ॥ २३ ॥

अथेति । अथ चेद् वाक्यान्नापरोक्षप्रमा जायत इति मन्य-
से चेत् तर्हि, दशमस्त्वमसीत्यत्र वाक्यादपरोक्षप्रमा दृष्टा तथा
प्रकृतेऽपि तत्त्वमसीतिमहावाक्यादपरोक्षप्रमोत्पद्यते । तथा चा-
ऽभानापादकावरणनाशादहं ब्रह्मास्मीत्यपरोक्षप्रमा घटत इत्यर्थः ।
शब्दप्रमाणं तु यत्र विषयः परोक्षस्तत्र परोक्षप्रमामेवोत्पादय-
ति । यत्र चाऽपरोक्षो विषयस्तत्रापरोक्षप्रमां जनयति तस्यो-
भयसाधारणत्वादिति भावः ॥ २३ ॥

नन्विन्द्रियजन्यं ज्ञानमपरोक्षं न प्रमाणान्तरजन्यं ज्ञानम-
परोक्षं दृष्टमतो वेदान्तशास्त्रोक्तमपरोक्षलक्षणमाह-

यदनावृतचित्तदात्मताऽदो

ह्यपरोक्षत्वमिह ब्रुवन्ति सन्तः ॥

अत एव जडार्थसंविदैक्या-

दपरोक्षं न जडेषु तत्स्वतोऽस्ति ॥ २४ ॥

यदिति । इह वेदान्तशास्त्रे यत् या अनावृतचिदनावृतसंवि-
त्तस्यास्तदात्मता, तदात्मनो भावस्तदात्मता तादात्म्यमिति
यावत् । तदपरोक्षत्वं सन्तो वेदान्तनिपुणाचार्याः ब्रुवन्ति नेन्द्रि-
यजन्यं ज्ञानमपरोक्षम् । तस्याभावप्रत्यक्षे मनसोऽनिन्द्रियत्वेन
सुखाद्यपरोक्षे च व्यभिचारादिति योजना । अत्राऽयमर्थः ।
अनावृतसंवितादात्म्यमपरोक्षत्वमनावृतसंवितासाक्षिचैतन्यमन्तः-
करणोपहितं चैतन्यं साक्षी तस्याऽऽवृतत्वे जगदान्ध्यप्रसङ्गः ।
तादात्म्यं नाम तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्नसत्ताकत्वम् । तथा च दशम-
स्त्वमसीत्यत्र सामानाधिकरण्याद्दशमस्य त्वं पदार्थाभिन्नतया
अपरोक्षत्वेन वाक्यादपरोक्षप्रमैव जायते ऽहं दशमोऽस्मीति । ननु
न वाक्यादपरोक्षज्ञानं मनसा तत्साक्षात्कार इति चेन्न । सिद्धान्ते
मनसोऽनिन्द्रियत्वस्योक्तत्वात् । वृत्त्युपादानत्वेन करणत्वाऽयो-
गाच्च । प्रमाणजन्यापरोक्षज्ञानस्यैव भ्रमनिवर्त्तकत्वाच्च । मन-
सोऽनिन्द्रियत्वं तु

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति ।

श्रुतेर्ज्ञेयम् । सुखादिसाक्षात्कारस्य चाऽप्रमात्वमिष्टमेव तस्य
प्रतीतिकत्वात् । एवं तत्त्वमसीत्यपि तत्पदलक्ष्यस्य ब्रह्मण
स्त्वम्पदलक्ष्यसाक्ष्यभिन्नतया अनावृतसंवितादात्म्याभित्या-
परोक्षत्वेन शोधितत्वम्पदार्थस्याऽधिकारिणो मनननिदिध्या-
सनसंस्कृतान्तःकरणसहकृतमहावाक्यादहं ब्रह्मास्मीत्यपरोक्षप्रमा
जायत इति । अत एवेति । अनावृतसंवितादात्म्यमपरोक्षत्वमत

एव हेतोरन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्येति शेषस्तस्य जडार्थ-
संविदैक्यात् । जडार्थाः घटादयः तदवच्छिन्ना या संविचया
सहैक्यादेकलोलीभावात् । अनावृतसंवितादात्म्यरूपमपरोक्षत्वं
व्यावहारिकं तज्जडेषु घटादिषु न स्वतो नास्ति जडाजडयोर-
भिन्नसत्ताकत्वाभावात् किन्तु घटादयो अविद्यावच्छिन्नचैतन्ये
अविद्याकल्पिता एव भासन्त इत्यर्थः । तेषामधिष्ठानपारोक्ष्येणा
ऽपरोक्षं न स्वत इति फलितोऽर्थः ॥ २४ ॥

एतदेव विवृणोति ।

अधिष्ठानसत्त्वेन तस्याऽस्ति सत्व-

मधिष्ठानभानेन तस्यास्तिभानम् ॥

अतः कल्पितत्वं जडार्थेषु युक्तम्

यथा शुक्तिरूप्ये च रंगे च तद्वत् ॥ २५ ॥

अधिष्ठानेति । यथा सादृश्याच्छुक्तिरजतभ्रमस्तथा युक्तौ
क्वचिद्भ्रमोऽपि दृष्टस्तद्वदित्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ॥ २५ ॥

ननु विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यस्य वृत्त्यवच्छिन्नप्रमाणचैत-
न्यस्य चैकलोलीभावादानावृतसंवितादात्म्यरूपमपरोक्षम्भवति
चेत्तर्हि, ब्रह्मबुद्धिःसम्पन्नैव भवति । सद्यो मोक्षमसङ्गः सर्वेषा-
मित्यत आह ।

विशेषस्त्वयं तत्त्वमस्यादिवाक्या-

द्विशिष्टत्वहान्या विशुद्धापरोक्ष्यम् ॥

घटाद्यर्थसंविद्घटाद्यर्थमिश्रा

ततो नास्ति तस्यां हि सद्यो विमुक्तिः ॥ २६ ॥

विशेष इति । तत्त्वमस्यादिवाक्याद्भागलक्षणया विशेषणां स-

परित्यागेन त्वम्पदलक्ष्यमात्मनो ऽब्रह्मत्वनिवृत्तौ तत्पदलक्ष्यस्य च परोक्षत्वनिवृत्तौ विशुद्धापरोक्ष्यमन्यानुपरक्तचैतन्यस्यानावृत्त-संविच्छादात्म्यरूपमपरोक्षत्वं भवति । यस्य सर्वमात्मैवाऽभूदिति श्रुतेः । प्रमाणप्रमेयादिव्यवहारहीनं भवतीत्यर्थः । घटाद्यर्थ-संविन्तु घटाद्यर्थमिश्रा आविद्यकजडपदार्थोपरक्ता भवति घटं जानामीति प्रतीतेः । प्रमाणप्रमेयस्फुरणातस्य हेतोर्न सद्यो मुक्तिः अन्यानुपरक्तचैतन्यभानस्यैव मोक्षहेतुत्वादित्यर्थः ॥ २६ ॥

ननु जातायामपि ब्रह्मात्मबुद्धौ बाधितमपि द्वैतं भासते एव निर्विशेषमन्यानुपरक्तं चैतन्यं क्व दृष्टमिति चेत् तत्राह ।

समाधिकाले न जडं समीक्षते

स्वात्मा स्वभूमत्वमुपागतस्तदा ॥

व्युत्थानकाले सकलं बहिः स्थितं

प्रबाधितं पश्यति चोत्तरीतितः २७

समाधिकाले इति ॥ असम्पज्ञातसमाधिकाले जडं कल्पितं न पश्यति तदानीं स्वात्मा सर्ववृत्तिनिरोधात् स्वभूमत्वं स्वाभाविकं भूमस्वरूपत्वं प्राप्त इत्यर्थः । “यत्र नान्यत् पश्यति नाऽन्यत् शृणोति नाऽन्यद्विजानाति सभूमेति” श्रुतेः । अत एवोक्तं सूत्रकृता अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति । संराधने समाधिकालेऽपि प्रत्यक्षं श्रुतिः, अनुमानं स्मृतिस्ताभ्यामुक्तत्वात् । निर्विशेषमात्मानं पश्यतीति सूत्रार्थः । तत्र श्रुतिः “ज्ञान-प्रसादेन विशुद्धसत्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्येयमान इति” । स्मृतिरपि ।

यं विनिद्रा जितश्वासाः सन्तुष्टाः संयतेन्द्रियाः ।

ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः इति ।

ध्यानेनाऽत्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मनेति भगवतोक्ते-
त्यर्थः। देहनिर्वाहार्थं व्युत्थानकाले प्रकर्षेण बाधितमधिष्ठानसत्त्वेन
तस्याऽस्ति सत्त्वमित्याद्युक्तरीत्या वक्ष्यमाणरीत्या च पश्यती-
त्यर्थः ॥ २७ ॥

उक्तसमाधिं लक्षयति ॥

सदपि चित्तमदोऽसदिव स्थितम्
भवति यत्र सुसाधनतो नृणाम् ॥
स हि समाधिरितीह सुलक्षितः
परमशर्मपदं परमार्थतः ॥ २८ ॥

सदपीति । सुतरां यमानियमाद्यष्टांगसाधनैः सदपि चित्तं
सर्ववृत्तिनिरोधादसदिव स्थितं निश्चलं भवति स समाधिरिति इह
व्यवहारभूमौ हीति विद्वत्प्रसिद्धः सुलक्षितः सुष्ठु शोभनत्वेन
लक्षित उक्तः। तथा च सूत्रम् तत्तदेवार्थमात्रनिर्भासस्वरूपशून्यामिव
समाधिरिति । चादृशं चित्तं परमशर्मपदं परमं निरितशयं शर्म-
सुखं, प्रपद्यते प्राप्यते ऽनेनेति पदं परमार्थतो अकृत्रिममित्यर्थः ॥

समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो
निवेशितस्या ऽऽत्मनि यत्सुखं भवेत् ।

न तद्विरा वर्णयितुं सुशक्यते

स्वयं यदन्तःकरणेन गृह्यत इति श्रुतेः ।

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियमिति गीतोक्तेश्च ॥ २८ ॥

वक्ष्यमाणरीत्या बाधितं पश्यतीत्युक्तं तदेवानुभवानुवादेन
दर्शयति ।

अघटनघटनापटीयसीयम्

यदुपतिदेववरस्य शक्तिरुच्चैः ॥

क च वत रशना क सर्पभानम्

क च रविरर्क इह द्वितीयभानम् ॥ २९ ॥

अघटनेति ॥ इयं समस्तनामरूपात्मकप्रपञ्चाकारेण परिणता श्रीकृष्णस्य शक्तिः सामर्थ्यविशेषः । “देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निरूढामिति” श्रुतेः यदुपतीत्युक्तम् । एतेन तस्याः परतन्त्रत्वमुद्घोषितम् । उच्चैः मेरोरिव भगवच्छरणतां विना अनुल्लङ्घनीया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त इति स्मृतेः । तस्याः प्रभावं दर्शयति । अघटनं केनाऽपि कर्तुमशक्यं तस्य घटना रचना तस्यां पटीयसी कुशलेत्यर्थः । एतेन विवर्त्तवादः प्रदर्शितः । अतत्त्विकोऽन्यथाभावप्रदर्शनात्पटीयस्त्वमेव दर्शयति । वत इति खेदे । रशना रज्जुविशेषः क तस्यामधिष्ठानभूतायां लौकिकसामग्र्यभावेऽपि क सर्पस्तस्य भानं च केत्यर्थः । अयम्भावः । पुरोवर्तीन्द्रियसन्निकर्षानन्तरमिदमाकारवृत्तौ सत्यां इदन्त्वावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठा रज्जुत्वप्रकारिका अविद्या सादृश्यदर्शनसमुद्भूतसंस्कारसहकृता सती सर्पाकारेण सर्पज्ञानाकारेण च स्वयंपरिणाम्य स्वपटीयस्त्वं दर्शयतीति।चेत्यपरम् । गगनस्थो रविरर्कः द्वादशरव्यादौ द्वितीयराविदर्शनं केति । यदुपतिदेववरस्य शक्तिरित्यनेन भोजयितेश्वरो दर्शितः । क च वत रशनेत्यनेन भोग्यं दर्शितं । क च रविरर्क इत्यादिना भगवत् प्रतिबिम्बो जीवो भोक्तेति त्रिविधो भेदभ्रमो भगवच्छक्तिमूलोऽनिर्वचनीय एवं रीत्या बाधितं पश्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

पुनश्च स्वानुभवानुवादेन प्रपञ्चस्य, बाधितत्वं दर्शयति पञ्चभिः पदैः ।

क च परमसुखं निजस्वरूपम्

क च मम दुःखपरम्पराविलासः ॥

क च मम त्रिभुता क कर्मदैन्यम्

क च मम तेन बभूव पाशबन्धः ॥ ३० ॥

क चेति । परमसुखदुःखपरम्पराविलासयोस्तथा त्रिभुता-
कर्मदैन्ययोः परस्परात्यन्तविरुद्धयोः सम्बन्धघटना किमन्यन्मा-
याया अघटनघटनापटीयस्त्वादितिभावः । बभूवेति पदस्याग्रिम-
श्लोकेऽपि सम्बन्धो बोध्यः शेषं स्पष्टम् ॥ ३० ॥

क च मम चित्तिता क तच्च मौढ्यम्

शिव ! शिव ! किं करवाणि तन्न मेऽस्ति ॥

क च मम सुखरूपताऽनुभूतेः

क च मम बाह्यपदार्थशर्मत्राञ्छा ॥ ३१ ॥

केति ॥ चित्तिता निर्विषयज्ञानस्वरूपता तत्र मौढ्यमज्ञान-
केति शिव शिव इति खेदे । तदज्ञानं मम नास्ति रवाविव तमो
बोधात्पूर्वमहमज्ञ इत्यादि मायया दर्शितं तत्र किमहं करवाणि
तस्याः प्राबल्यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

क्व च बत निरहंकृतिर्ममात्मा

क्व च तनुषु प्रजडास्वहंकृतिर्मे ॥

क्व च मम ममताविहीनतेयम्

क्व च ममता गृहपुत्रबान्धवादौ ॥ ३२ ॥

कचेति । ममाऽऽत्मेति राहोः शिर इतिवत्कल्पनया षष्ठी ।

तनुष्विति बहुवचनं एकस्यैवाऽऽत्मनो अततिानागतानेकदेहा-
भिप्रायं अन्यथा पूर्वानुभूतपदार्थस्मृतिं विना जननीस्तनपानाय
मृगशावकादेः प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ ३२ ॥

क्व च मम निरुपाधि रूपमेकं

क्व च म उपाधिकृतस्त्वनैकभेदः ॥

क्व च मम सविशेषतानिरासः

क्व च म उपाधिकृतं विशेषभानम् ॥ ३३ ॥

इति ॥ तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति
श्रुतेः । निरुधिकमेव रूपं क ।

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति ॥

उपाधिकृतो भेदः क । दृष्टमस्पर्शमरूपमव्ययमित्यादिश्रुति-
भिः । तथास्थूलमना एषेत्यादिभिश्च सविशेषत्वानिरासः कृत्या-
दयः श्रुतयो ज्ञेयाः ॥ ३३ ॥

क्व च ममासुविरागितास्वरूपम्

क्व च मम कामत्रिलासिनीषु चित्तम् ॥

क्व च मम न हि बन्धनं न मोक्षः

क्व च मम बन्धनमोक्षणप्रवादः ॥ ३४ ॥

इति ॥ शास्त्रे लोके च प्रकर्षेण वादः कथनमित्यर्थः ।
उभावपि श्लोकौ स्पष्टार्थौ ॥ ३४ ॥

किन्मेतावतेत्यत आह—

अज्ञानमेतत्सकलं व्यलीकम्

तज्जं सुखं दुःखमपि व्यलीकम् ॥

मृगोदकं सर्वमपि व्यलीकम्

तज्जास्तरङ्गा अपि ते व्यलीकाः ॥ ३५ ॥

अज्ञानमिति ॥ एतत् सर्वं पूर्वोक्तं दुःखपरम्पराविलासा-
दिकप्रवणैकरसे नित्यनिरतिशयानन्दस्वरूपे चिन्मात्राश्रयवि-
षयत्रिगुणात्मके भावरूपे आवरणविक्षेपाद्यनेकशक्त्यात्मके, जग-
ति जडरूपेणाऽनुगते पुरुषे मौढ्यरूपेणाऽनुगतमपवर्गपरिपन्थि
अहमज्ञइति प्रतीतावध्यस्ततया भासमानत्वाच्चलीकं, तज्जं स-
साधनं सुखं दुःखमपि व्यलीकं, तयोः सत्यत्वे मोक्षप्रवृत्तिरेव
न स्यात् । न हि सत्यं निवर्त्तत इति न्यायादित्यर्थः । यथा मृ-
गोदकं सर्वमप्यंशांशिभावरहितं व्यलीकं तत्कार्यन्तरङ्गादि-
कमपि व्यलीकं तथेदमज्ञानं तत्कार्यं च मृषेत्यर्थः । नन्वज्ञान-
स्य भावरूपत्वे किं प्रमाणमिति चेच्छृणु । श्रुतिं तदनुकूलां धुक्तिं
चाऽवधारय । “मायां तु प्रकृतिं विद्यान् मायिनं तु महेश्वरमिति
श्रुतेः । जगत्परिणामोपादानत्वात् प्रकृतिर्नाऽभावरूपा । नह्यभावः
परिणमते अतो नाऽभावरूपम् । किञ्च अहमज्ञ इति प्रतीतौ प्रति-
योगिभानमन्तरेणैव भासमानत्वात् नाऽभावरूपं, तस्माद् यथा-
धर्मविरुद्धो अधर्मो भावरूपो दुःखकारणं तथेदमज्ञानमपि भाव-
रूपं दुःखकारणम् । उक्तं च । 175300

जाड्यं जगत्यनुगतं खलु भावरूपम्

मौढ्यं च पुंगतमिति प्रतिभाति तद्वत् ।

जाड्यं च मौढ्यमिति वाऽनुभवप्रसिद्धम्

अज्ञानमाहुरपवर्गपिधानदक्षमिति ।

नन्वज्ञानस्य भावरूपत्वे किं प्रमाणभूतं चेच्छ्रुतिं तदनु-

कूलां युक्तिं च अवधारयेदिति ॥ ३५ ॥

मनु सकार्यमज्ञानं मृषा चेत् तथापि प्रतीयते कथं तस्या-
पलापः कर्तुं शक्यइत्यत आह—

सामग्रिका यावदिहास्ति भाने

प्रभासतां नाम मृषा मृगोदा ॥

प्रारब्धवेगात्सुखदुःखभानम्

भूयात्तथा नो न हि कापि हानिः ॥ ३६ ॥

सामग्रिकेति । यथा मृगोदकमूषरभूमौ मृषात्वेन बहुशः
प्रतीतमपि यावत्सामग्रिकासूर्यकिरणादिरूपा तावत्पर्यन्तं भासते
तावता न तस्य सत्यत्वं वक्तुं शक्यमेवमाधिष्ठानमज्ञानेन, प्रप-
ञ्चहेतुभूतमूलाज्ञाननिवृतावपि तत्कार्यं सुखदुःखसाक्षात्कारः
प्रारब्धरूपसामग्रिवशाद् भासतां नाम न हेतावता नोऽस्माकम-
ज्ञानं तत्कार्यप्रपञ्चे सत्यत्वबुद्धिरूपा हानिर्नास्त्येवेत्यर्थः ।
उक्तं च । उत्खातदंष्ट्रोरगवदविद्या किं करिष्यतीति, न हि त-
दपलापं ब्रूमः किन्तु सकार्यमज्ञानं मृषेति ब्रूम इति ॥ ३६ ॥

भ्रान्त्या कृतानां खलु कर्मणां मया

विपाक एव बहुधाऽनुभूयते ॥

भ्रान्तिर्निवृत्तैव तथापि कर्म

प्रारब्धमेतन्नहि मुञ्चतीह ॥ ३७ ॥ .

भ्रान्त्येति । भ्रान्तिः सत्कार्यं मूलाज्ञानं ततः कामस्ततः
कर्माकर्मविकर्मरूपाणि कर्माणि मया कृतानि तेषां विपाको व-
हुधा बहुप्रकारमनुभूयते । कर्मविपाकस्तु पतञ्जलिनोक्तः ।

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ते ङादपरितापफलाः पु-
ण्यहेतुत्वादिति सूत्रेण । एवं सति भ्रान्तिर्निवृत्तैव तथाऽपीह देहे
प्रारब्धं कर्म मां हीति निश्चयेन न मुञ्चतीत्यर्थः । ननु पा-
दाननाशेऽपि उपादेयं तिष्ठतीति न दृष्टमिति च तत्राहुः ।

ज्ञात्वाप्यसर्पं सर्पोत्थं यथा कम्पं न मुञ्चति ।

विध्वस्ताखिलमोहोऽपि मोहकार्यं न मुञ्चतीति ॥

यथा वा तार्किकैः समवायिकारणनाशात् कार्यनाशमङ्गी-
कुर्वद्भिरपि निरुपादानमेव द्रव्यं क्षणमात्रं तिष्ठतीत्यङ्गीकृतं तद-
त् । उपादाननाशेऽपि तदुपादेयमहङ्कारदेहादिनिरुपादानमेव न
यावत्प्रारब्धकर्मभोगमनुवर्त्तते दृष्टत्वात् । न हि दृष्टे ऽनुपपन्नं
नामेति न्यायात् । श्रुतिरपि । “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमो-
क्ष्येऽथ सम्पत्स्य” इति । अहं ब्रह्मास्मीति चरमसाक्षात्कारानन्त-
रमहं ब्रह्म न भवामि न जानामीति प्रत्ययो नास्त्येव यदि परं
घटं न जानामीत्यादिप्रत्ययः स्यात् तदुपादानाय संस्कारः
कल्प्येत । अज्ञानलेशपदेनाऽपि भाष्यस्थेनाऽयमेव संस्कारो वि-
वक्षितः । न हि सावयवमज्ञानम् कियन्नष्टं कियत्तिष्ठतीति वाच्यम्,
तस्यानिर्वचनीयत्वात् । तस्माज्जीवन्मुक्तस्य घटं न जानामीत्या-
दिप्रत्ययः संस्कारमात्रादेव । उक्तं च सङ्क्षेपशारीरके ॥ गन्ध-
स्था या लेशसंस्कारभाषा विज्ञातव्या भाष्यकारीया तत्रेति किं
बहुना सर्वोऽपि तस्य व्यवहारः संस्कारमात्रादेवेति । तदुक्तं
तत्रैव ॥

पश्यामि चित्रमिव सर्वमिदं द्वितीयम्

तिष्ठामि निष्कलचिदेकवपुष्यनन्ते ॥

आत्मानमद्वयमनन्तसुखैकरूपम्

पश्यामि दग्धरशनामिव च प्रपञ्चमिति ॥

तस्माद् भ्रान्तिर्निवृत्तैव तथापि कर्म प्रारब्धमेतन्न हि मृञ्च-
तीति साधूक्तमिति ॥ ३७ ॥

कर्म तावन्नाऽऽत्मसमवायि किन्त्वन्यसमवायीत्येवं सति यत्
कर्मकर्तृत्वं स्वस्य सापि भ्रान्तिरित्याह ।

शरीरकर्मेन्द्रियचित्तसाध्य-

मारोप्य तच्चात्मनि कर्मजातम् ॥

कर्त्ताहमस्मीतिविपर्ययोऽयम्

चन्द्रे यथा मेघगतिस्तथैव ॥ ३८ ॥

शरीरकर्मेति । शरीरं भोगायतनं कर्मभोगप्रदं श्रोत्रादीनि
बाह्येन्द्रियाणि चिन्मयन्तःकरणं तैः साध्यं तन्निष्ठमित्यर्थः । यथा
मेघनिष्ठां गतिं चन्द्र आरोप्य चन्द्रो धावतीति प्रतीतिस्तथाऽहं
कर्त्तेति भ्रान्तिरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

आविद्यकं कर्माऽविद्यावतामुपकारकं तैराविद्यकमिति मत्वा
न त्याज्यमित्याह ।

आविद्यकं यदपि कर्म तथापि सर्वम्

कृष्णार्पितं विविदिषां जनयेच्च शुद्धिम् ॥

कांस्यं निषिद्धमपि जन्मफलं समस्तम्

सन्त्यज्य कर्म नियतं विदधीत मर्त्यः ॥ ३९ ॥

आविद्यकमिति । सर्वं लौकिकमलौकिकं वा कर्माऽऽविद्यकं
यद्यपि तथापि कृष्णार्पितं सत्, यत्करोषि यदश्नासीत्यादि
स्मृतेः, चेतःशुद्धिं जनयित्वा विविदिषां जनयेत् । तमेतं वेदा-
ऽनुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशके-

नेति बृहदारण्यकोक्तेः । नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यत इति स्मृतेः । तदनुष्ठेयमित्यर्थः । निषिद्धं न बलाण्डं भक्षयेदित्यादि तथा ह्येनेनाऽभिचरन्यजेतेति वेदविहितत्वेऽपि आभिचारिकं फलदोषेण दुष्टत्वात् त्याज्यमेवेत्यर्थः । काम्यमित्यत्र मतद्वयं तत्राचार्यमते काम्यं नाऽनुष्ठेयमेव । बार्त्सिककारमते तु काम्यमपि कामनां त्यक्त्वा ज्योतिष्टोमादीश्वराराधनत्वेनाऽनुष्ठितं सत् विविदिषां जनयेदेवेति ॥ अन्यथा काम्यकर्मप्रातिपादकश्रुतीनां वैयर्थ्यं स्यादित्याकरे विस्तरः ॥ ३९ ॥

कर्मानुष्ठानं चित्तशुद्धिद्वारा विविदिषोत्पादने समर्थमेव न तु ज्ञानसमुच्चयेन तस्यानुष्ठानं तस्य तत्राऽस्त्रामर्थ्यम् इत्याह—

न कर्म विज्ञानसमुच्चयः स्वा-
त्कर्मोपमर्दः खलु तत्त्वबुद्धेः ॥

अज्ञाननाशो न हि कर्मणाऽतो

ज्ञानेन मुक्तिर्न समुच्चितेन ॥ ४० ॥

नेति ॥ तत्त्वबुद्धेस्तत्त्वज्ञानमादाविद्यकानां कर्मणामुपमर्दः स्यात् । यद्वा कर्मानुष्ठानहेतोः क्रियाकारकविभागस्था ऽविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यादुपमर्दो बाधः स्यात् । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा ऽभूत् केन कं पश्येदित्यादिना । तथा चोपमर्दितकर्मसमुच्चयो मुक्तावनुपयुक्तः । किञ्च विज्ञानं तावदज्ञानं विनाशय मुक्तिजननसमर्थं तेजस्तिमिरयोरिष तथोर्विरोधात् । कर्माविद्ययोर्विरोधाभावात् ज्ञाननाशने तस्य सामर्थ्यमतो न ज्ञानसमुच्चयो युक्त इत्यर्थः ॥ तदुक्तमाश्रयैः ॥

अविरोधितया कर्म नाऽविद्यां विनिवारयेत् ।

विद्या ऽविद्यां निहन्त्येव तेजस्त्विरसङ्गवदिति ॥

अन्यत्रा ऽप्युक्तम्—

प्रमाणजन्यज्ञानेन विना विधिशतैरपि ।

रज्जुसर्पादिविभ्रान्तिर्न कापि विनिवर्त्तत इति ॥

तस्मात् कर्मणा ज्ञानसमुच्चयोनाऽनुष्ठेयस्तस्या ऽन्यथा सि-
द्धत्वादिति ॥ ४० ॥

भ्रान्त्या कृतानां कर्मणां पुरुषस्य फलभोक्तृत्वे केन प्रका-
रेणेत्यपेक्षायां तद्दर्शयति—

शरीरकर्मेन्द्रियचित्तयोगे

धियः सुखाकारतया विकारः ॥

तस्योपलब्धृत्वमदो ऽस्य कर्म

फलस्य भोक्तृत्वमितो ऽन्यथा न ॥ ४१ ॥

शरीरेति ॥ शरीरं भोगायतनं कर्म यज्ञादिः उपासनारूपं च
बाह्यानीन्द्रियाणि दश चित्तमन्तःकरणमेतेषाम् । द्वन्द्वैकत्वम् । इदं
पञ्चप्राणादेरुपलक्षणम् । तथा च सप्तदशात्मकं सूक्ष्मशरीरं भोगसा-
धनं एतेषां योगे सति धियो बुद्धेः धर्मवशात् सुखाकारतया अ-
धर्मवशात् दुःखाकारतया च विकारः परिणामः । तस्य परि-
णामस्योपलब्धृत्वं इदमनुकूलं प्रतिकूलं वेति यत् ज्ञातृत्वं अदः
पुरुषस्य कर्मफलभोक्तृत्वमितोऽन्यथा प्रकारान्तरेण नाऽस्ती-
त्यर्थः । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुतेः ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यत इति स्मृतेः ॥ ४१ ॥

स्वप्ने भोगसाधनवैलक्षण्यं जागरतो दर्शयति—

स्वप्ने तु सर्वेन्द्रियदिव्यदेह-

योगो ऽस्य सर्वः किल वासनात्मा ॥

शेषं समानं सुखदुःखभोगो

न वस्तुगत्या मयि चित्स्वरूपे ॥ ४२ ॥

स्वप्नेत्विति ॥ स्वप्नदेहस्या ऽयोनिजत्वाद्दिव्यदेह इत्युक्त-
म् । वासनात्मा संस्कारस्वरूप इति किल श्रूयते । अस्य स-
र्वावतो मात्रामुपादायेति श्रुतेः । मात्रां पुष्पपुटस्येव संस्कारः ।
अयं च जाग्रत्स्वप्नयोः सुखदुःखभोग आविद्यककर्मनिमित्तोव-
स्तुगत्या वस्तुतः मयि चित्स्वरूपे नास्तीति स्वानुभवसिद्धमि-
त्यर्थः । शेषमन्तःकरणपरिणामस्तस्योपलब्धत्वं च समानमे-
वेत्यर्थः । इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातः चेतना धृतिरिति स्मृतेः ।
सुखदुःखे मनोधर्मः । अत उक्तम् । सुखदुःखाकारतया परिणाम
इति ॥ ४२ ॥

जाग्रत्स्वप्नभोगसाधनवैलक्षण्यं सुषुप्त्यवस्थायां दर्शयति-

सुषुप्त्यवस्थासुखदुःखभोगो

विनापि कर्मा ऽस्य तथा प्रतीतेः ॥

तत्राप्यविद्यागुणवृत्तमेत-

न्निवृत्तिरस्याः परमः पुमर्थः ॥ ४३ ॥

सुषुप्त्यवस्थेति ॥ अहं सुखमस्वाप्सम् । अहं दुःखम-
स्वाप्समिति प्रतीतेः विनाऽपि कर्म निमित्तकारणं कर्म विनापि
सुखदुःखभोगः सुषुप्त्यवस्थायामनुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ सुषुप्त्य-
वस्था अव्याकृताऽवस्था तस्यां कर्म व्याकृतरूपं नाऽस्त्येवाऽत
उक्तं विनापि कर्मेति । अन्यथा जाग्रद्दशायां परामर्शानुपपत्तिः स्यात्
। तर्हि तत्र किंनिमित्तः सुखदुःखभोग इति चेत् तत्राऽऽह । तत्रा-

ऽपीति । सुषुप्त्यवस्थायामपि अविद्यागुणाः सत्त्वरजस्तमांस्युपा-
दानभूतानि तेषां वृत्तं तन्निमित्तमित्यर्थः । तथा सत्त्वं सुखाकारत-
या परिणमते रजो दुःखाकारतया परिणमते तमो मोहाकारतया
परिणमते तेन सुखमस्वाप्सं दुःखमस्वाप्सं मूढोऽहमिति प्रत्ययः ।
ननु गुणसाम्यावस्थानं तत्रोक्तं विरुध्येतेति चेन्न । तस्य गाढसुषु-
प्त्यवस्थाविषयत्वात् । अतो गुणत्रयरूपाविद्यानिवृत्तिरेव परमपुरु-
षार्थो येन सर्वावस्थोच्छेद इत्यर्थः । कर्माश्रयस्याऽहङ्कारस्य तत्र
लीनत्वाद्दिनाऽपि कर्मेत्युक्तम् । ननु सुषुप्तौ यथा सुखमनुभूतं
स्मर्यते । तथा ऽहङ्कारोऽपि तत्राऽनुभूत एव स्मर्यते इति वाच्य-
म् । अन्यथा ऽहमस्वाप्समिति परामर्श एव न स्यात् । तथा
च । तत्र कर्माश्रयाहङ्कारसत्त्वेन कथमुक्तं विनाऽपि कर्म सुख-
दुःखभोग इति चेन्मैवम् । तत्राऽहङ्कारस्वीकारे पुमान् जाग्रियाद् ।
जाग्रदवस्थायामेव तस्य प्रतीतेरहं जागर्मीति प्रतीतेर्न सषु-
प्तिस्वप्नयोस्तथा प्रतीत्यभावात् । तर्हि कथमस्वाप्समिति
सामानाधिकरण्येन प्रतीतिरिति चेदुच्यते । यथा मुखप्रति-
विम्बाश्रये दर्पणे जपाकुसुमलोहित्याध्यासे रक्तं मुखमिति
सामानाधिकरण्येन प्रतीतिस्तथा ऽहङ्काराश्रयसाक्षिचैतन्यस्य
स्मरणाश्रयत्वादहमस्वाप्समिति सामानाधिकरण्येन प्रतीतिरतो
न सुषुप्तावहंकारोऽनुभूतः स्मर्यते । तथा च कर्माश्रयाहंकारं विनैवा-
ऽहं सुखमस्वाप्सं दुःखमस्वाप्समिति प्रत्यय उपपद्यते तस्य च
यथोक्तव्यवस्थैव ग्राह्येति न किञ्चिदनुपपन्नमिति ॥ ४३ ॥

बुद्धिस्वभावजदुःखस्य प्रारब्धाधीनत्वेन बुद्धमूढयोर्भोक्तृ-
त्वं समानं तथापि बुद्धं प्रति विशेषमाह—

समानमेतद्धि त्रिमूढबुद्धयो-

भोक्तृत्वमस्मिन्स्वल् संशयो न ॥

त्रिमूढलोकस्य त्रिषादहर्षौ

सूज्ञस्य तौ नैव विशेष एषः ॥ ४४ ॥

समानमिति ॥ पदार्थः स्पष्ट एव । मत्वा धीरो हर्षशो-
कौ जहातीति श्रुतेः । दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विद्युतस्पृह इति
स्मृतेश्च । बुद्धात्पतत्वस्य हर्षविषादौ न स्त इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अन्यमपि तं प्रति विशेषमाह—

धैर्येण शौर्येण च धीरलोकः

संग्रामतो नैव पराङ्मुखः स्यात् ॥

तत्त्वज्ञधीरः सुखदुःखघातैः

प्राप्तैः प्रतीचो न पराङ्मुखः स्यात् ॥ ४५ ॥

धैर्येणेति । धीरलोको रणधीरलोकस्तत्त्वज्ञः धीरः आ-
धिदैविकाध्यात्मिकाधिभौतिकभेदभिन्नैर्विषसंपृक्तान्नामिव सुख-
मिश्रदुःखघातैश्च सुखदुःखानां घाताः दुःसहानुभवा स्तैस्तत्त्व-
ज्ञत्वात् पुनः पुनः तत्वानुस्मृत्या धीरः प्रतीचः स्वप्रकाशपरमा-
नन्दप्रमान् न पराङ्मुखो ऽहं सुखी दुःखीति प्रत्ययवान् न भ-
वतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

अहं सुखी दुःखीति प्रत्ययो ऽपि भ्रान्तिरेवेत्याह—

बुद्धिस्थदुःखं निजभात्मनीद-

मारोप्य दुःखीति त्रिपर्ययो मे ॥

आरोपितं तत्सकलं मृषेति ।

मत्वा निजात्मानमुपाश्रितोऽस्मि ॥ ४६ ॥

बुद्धिस्थदुःखमिति । मत्वाऽवयव्यतिरेकाभ्यां नि-
श्चित्य निजात्मानं स्वप्रकाशपरमानन्दघनमाविद्यकसुखदुःखाद्य-
स्पृष्टानुपाश्रितोऽस्मि तत्रैव बुद्धिस्वैर्यं प्राप्तोऽस्मित्यर्थः ॥ ४६ ॥

इदानीं महावाक्यार्थानुभवसिद्ध्यर्थं तत्पदशोधनमनेकप्रकारैः
क्रियते—

ज्ञानं समस्तं खलु धर्मिमात्रे

भ्रान्तं प्रकारे तु विपर्ययः स्यात् ॥

अज्ञानतज्जं सकलं प्रकारं

हित्वानिजात्मानमुपाश्रितोऽस्मि ॥ ४७ ॥

ज्ञानमिति । सर्वज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्ययः
स्यादिति न्यायात् । धर्म्येभ्यो सन्मात्रे वस्तुमि ज्ञानं न भ्रान्तं
तस्य अधिष्ठानत्वात् । तर्हि कुत्र भ्रान्तमत आह । प्रकारे
विपर्ययो भ्रान्तिः सति धर्मिण्यज्ञानं भ्रान्तिरध्यस्तया प्रतीय-
मानत्वात् । तथा तज्जं सकलमपि कार्यं प्रकाररूपं भ्रान्तिरूपम-
ध्यस्ततया प्रतीयमानत्वात् । सिद्ध्येति हित्त्वोपेक्ष्य निजात्मानं
परमार्थसत्यं धर्मिण्युपाश्रितोऽस्मि तत्रैव बुद्धिस्वैर्यं प्राप्तोऽस्मी-
त्यर्थः ॥ ४७ ॥

अध्यस्तत्वबोधे दर्शयति—

स्वतः प्रकाशादिह धर्मिणोऽन्यो

जडः प्रकारः परिभासते हि ॥

तमेव भ्रान्तं ह्यनुभाति सर्व-

मित्यादिवेदार्थमिमं ब्रवीति ॥ ४८ ॥

स्वत इति । एको हिशब्दो विशयाऽर्षोऽन्वः पाद-

पूरणार्थः ॥ सन्मात्रात् स्वतःप्रकाशाद् धर्मिणः जडः प्रकारः प्र-
तिभासते परितो दृश्यते, इह संसारितादशायां स्वतश्चिद्रूपाभा-
वाज्जडइत्युक्तम् । अन्यसिद्धिकत्वात् प्रकारकमुक्तम् । अत्रा-
ऽर्थे श्रुतिं प्रमाणयति । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं यस्य भासा
सर्वमिदं विभाति । अस्याः श्रुतेरर्थः । तमधिष्ठानभूतं भान्तं स्व-
प्रकाशमनु पश्चात् सर्वं कल्पितमधिष्ठानविलक्षणं मायातत्कार्य-
रूपं भाति भासते भासमानसमये च न स्वतो भाति किन्तु यस्य
चैतन्यस्य भासा प्रकाशेन सर्वमिदं विभातीत्यर्थः । अनुभाती-
त्यर्थः । अनुभातीत्यनेन प्रकारकत्वमुक्तं यस्य भासा विभाती-
त्यनेन जडत्वमुक्तमिति भावः ॥ ४८ ॥

एतदेव सदृष्टान्तमाह—

जडं न सन्नापि च चित्स्वरूपं

परस्य सत्तास्फुरणे न भाति ॥

अतः प्रकारत्वमुदीरितं तद्-

रज्जौ यथालीकभुजङ्गमादेः ॥ ४९ ॥

जडमिति । जडं न सन्नाऽपि च चित्स्वरूपम् । अत्र
हेतुमाह । परस्येति । अधिष्ठानस्येत्यर्थः । अधिष्ठानचैतन्यस्व-
रूपस्य परब्रह्मण इत्यर्थः । अतो ज्ञानन्तत्कार्यस्य प्रकारकत्व-
मुक्तं श्रुतियुक्तिभ्यामित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह । रज्जाविति ॥ ४९ ॥

प्रकारोत्पत्तिक्रममाह—

अहो हि मायाबलमेतदुच्चै-

स्तद्धर्मिणं भान्तमपि स्वतस्तम् ॥

आच्छाद्य विक्षिप्य च पञ्चभूत-

कार्यं प्रकारं जनयेत्तथा ऽन्यत् ॥ ५० ॥

अहो हीति । अहो इति विस्मये हि निश्चये । माया मूला-
ज्ञानं तस्य बलं सामर्थ्यमेतन् महदुच्चैर्ब्रह्मादिभिरप्यनुलङ्घनीयम् ।
किं तदित्याह ॥ स्वतो भान्तं स्वप्रकाशधर्मिणमाच्छाद्य अन्धकार
इव गभार्गारं, चेत्यपरं, स्वयं विक्षिप्य विक्षेपशक्तित्वं प्राप्य पूर्व-
पूर्वसंस्कारजीवकर्मप्रयुक्ता सती शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकानि
आकाशवायुतेजोजलपृथिव्याख्यानि पञ्चभूतानि तत्कार्यं स्थूल-
देहादिरूपं एतं प्रकारं जनयेदुत्पादयेदित्यर्थः । एतदुपलक्षणं
महदहङ्कारादीनाम् ॥ तथाऽन्यञ्चवहारादिकादन्यादित्यर्थः ।
प्रातिभासिकं रज्जुसर्पादि रज्ज्ववच्छिन्नचैतन्यमाच्छाद्य तत्र स-
र्पादिकं स्वीयाविक्षेपशक्त्या जनयेदित्यर्थः । आगन्तुकदोषजन्यं
तदन्यत् व्यावहारिकमिति तल्लक्षणादित्यर्थः । भासिकं प्रातीति-
कमिति पर्यायः ॥ ॥ ५० ॥

प्रकारस्वरूपमाह—

अयं प्रकारः सदसद्विलक्षणः

स्त्रीपुंतनुभ्यां हि यथा नपुंसकः ॥

यद्वा प्रकारः खलु सद्विलक्षणो

दुःखानृतान्तात्मतया प्रतीतितः ॥ ५१ ॥

अयमिति । अयमनुभूयमानः प्रकारः सच्चैद्रक्तव्यस्तर्हि
नश्यति । नाऽसतो विद्यते भाव इति स्मृतेः । सद्विलक्षणो अस-
च्चैद् वक्तव्यस्तर्हि प्रतिभाति । न बन्ध्यापुत्रवदसत् । अत उभ-
यविलक्षणः तत्र दृष्टान्तः स्पष्टः । तथा च सदसद्विलक्षणो
नामाऽनिर्वचनीयप्रकार इति फलितोऽर्थः । असद्विलक्षणमित्युक्ते

सत्यतिव्याप्तिः अत उक्तं सद्विलक्षणमिति । तावत्युक्ते ऽसत्य-
तिव्याप्तिरत उक्तम् सद्विलक्षणमिति अभ्युपेत्येदमुक्तम् । अस-
ति निःस्वरूपेऽतिव्याप्तिशङ्कानवकाशात् । असन्नाम किञ्चिदस्ति-
चेदसत्त्वव्याघातो नास्ति चेत् कुत्राऽतिव्याप्तिरित्यस्वरसा-
ल्लक्षणान्तरमाह । यद्वेति । सद्विलक्षणत्वमनिर्वचनीयत्वम् । कुतः
दुःखानृतान्तात्मतया प्रतीतेः । सत्यज्ञानानन्दानन्तं ब्रह्म तद्विल-
क्षणत्वेनाऽनुभूयमानत्वात् सद्विलक्षणत्वमनिर्वचनीयत्वं मायात-
त्कार्यस्येत्यर्थः । ननु तर्हि कथमाचार्योक्तिः । सदसद्ब्रह्ममनि-
र्वचनीयमितिचेत् प्रथमतः शिष्यबुद्धिव्युत्पादनमात्रे तात्पर्यादा-
चार्याणामिति । कालत्रयात्राध्यत्वं सत्त्वं तद्भिन्नमनिर्वचनीयमि-
त्यर्थः ॥ ५१ ॥

यत् पूर्वमुक्तं सद्धर्मिणं सद् ब्रह्म तद्धर्मिणमाच्छादयतीति
तत्र विशेषमाह—

सत्ता स्फुरत्ता परमात्मनो या

नाऽऽच्छाद्यते सा ह्युपजीव्यभावात् ॥

आनन्दमाच्छादयतीव माया

तन्नाशने तत्वमसीतिवाक्यम् ॥ ५२ ॥

सत्तेति । सच्चिदानन्दं ब्रह्म तत्र सदंशं चिदंशं च माया
मूलाज्ञानं ना ऽऽच्छादयति । कुतः । स्वस्योपजीव्यभावादुपजी-
व्यत्वात् सदंशचिदंशयोः स्वोपजीवकत्वेन । तयोराच्छादने
अज्ञानस्यैव सिद्धिर्न स्यात् । अहमज्ञो मामहं न जानामीत्य-
ज्ञानसिद्धिसाक्षिणैवा ऽनन्यगतिकत्वात् । प्रमाणैरज्ञानसिद्धिश्चे
द्वाच्या तर्हि तन्निवर्त्तकं किमपि न स्यात् । तस्मात् केवलसाक्षि-
भास्यमज्ञानं स्वोपजीव्यसच्चिदंशौ ना ऽऽवृणुते । किं तर्हि तदाह

आनन्दांशाच्छादननिवृत्तौ तत्वमादिवाक्यं समर्थमित्यध्याहारः ।
आनन्दमाच्छादयतीव सम्यगविचारितत्वादिवशब्दप्रयोगः ।
तन्नाशने वाक्यविचारजन्यतत्वज्ञानेना ऽज्ञाननिवृत्तौ स्वप्रका-
शानन्दाविर्भावः स्वत एवेत्यर्थः ॥ तदुक्तमाचार्यैः ।

प्रत्यग्बोधो य आभाति सो ऽद्वयानन्दलक्षणः ।

अद्वयानन्दबोधश्च प्रत्यग्बोधैकलक्षणः ॥

इदमन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिर्यदा भवेत् ।

अब्रह्मत्वं त्वमर्थस्य व्यावर्त्तेत तदैव हि ॥

तदर्थस्य च पारोक्ष्यं यद्येवं किं ततः शृणु ।

पूर्णानन्दैकरूपेण प्रत्यग्बोधोऽवतिष्ठत इति ॥

अत उक्तं तन्नाशने तत्त्वमसीति वाक्यम् ॥ ५२ ॥

अखण्डस्वरूपत्वे ऽप्यंशाच्छादने दृष्टान्तमाह—

यथा हिमांशुः खलु तैजसोऽयं

प्रकाशकत्वान्नहि तत्प्रकाशम् ॥

उपाधिराच्छादयतीति दृष्टं

तदुष्णतांशः पिहितो ऽनुभूयते ॥ ५३ ॥

अथेति । प्रकाशोष्णत्वं तेजः स्वरूपमखण्डं तत् तेज आ-
प्यचन्द्रमण्डले प्रतिफलितं यदा भवति तदा उपाधिः चन्द्र-
मण्डलमुपहितस्य तेजसः उष्णत्वमाच्छादयति न प्रकाशं यथा-
तथा अज्ञानं सदंशं चिदंशं ना ऽच्छादयति किन्तु आनन्दां-
शमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

आवरणविक्षेपशक्तिं लक्षयति । तत्प्रसङ्गाद् विश्रामपि ल-
क्षयति—

आविर्भावोत्पादकं यत् स्वरूप-

स्यैषा विद्या यत्तिरोधानमन्या ॥
 विद्याविद्ये ते च जीवाश्रिते स्तो
 नेशस्थे ते तस्य सर्वज्ञतायाः ॥ ५४ ॥

आविर्भावइति । स्वरूपस्य यदाऽऽविर्भावोत्पादकं सा विद्या
 यत् स्वरूपस्य तिरोधानं सा ऽन्या ऽऽवरणशक्तिरविद्येत्यर्थः ।
 एते च विद्याविद्ये जीवाश्रिते नेशस्थेते इश्वरनिष्ठे न स्तस्तस्यो-
 पाधेः शुद्धसत्त्वप्राधान्येन वक्ष्यमाणस्य विक्षेपशक्त्याख्यमाया-
 रूपस्य सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेन सर्वानुस्यूतत्वाद् दीपवत् स्वसं-
 म्बद्धसर्वावभासकत्वेन च सर्वज्ञत्वाद् हेतोरित्यर्थः । जीवोपा-
 धेरविद्यायाः मलिनसत्त्वप्राधान्येन च सर्वज्ञत्वमतो विद्याविद्ये
 द्वे अपि जीवाश्रिते एवेति भावः ॥ ५४ ॥

विक्षेपशक्तिं लक्षयति—

कार्योत्पादे या समर्थाऽस्ति शक्ति-
 विष्णो ज्ञेया नाम विक्षेपशक्तिः ॥
 मानं वेदः प्राह शक्तिद्वयं तत्
 स्वानर्थप्राप्तिमूलं जनानाम् ॥ ५५ ॥

कार्येति ॥ विक्षेपशक्तिः लिङ्गादि ब्रह्माढान्तं जगत् सृ-
 जेदित्याचार्योक्तेः । आवरणाविक्षेपशक्तिद्वयं न स्वकपोलकल्पितं
 किन्तु श्रुतिमूलं नाऽतोऽत्राऽप्रामाण्यशङ्का कार्येत्यभिप्रायः ।
 तथा च श्रुतिः ॥

नतं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव ।
 नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृपं उक्थशासश्चरन्ति ॥
 इमाः प्रजाः यो जजान उत्पादयां बभूवेत्यनेन विक्षेपश-

क्तिरुक्ता । न तं विदाथ इति श्रुतिभागेनाऽऽवरणशक्तिर्जीवनि-
ष्टेत्युक्तम् । प्रजाजननसामर्थ्यादीशस्य सर्वज्ञत्वमर्थसिद्धम् । न
ह्यसर्वज्ञो विचित्रं प्रपञ्चं रचयेदित्यर्थः ॥ ५५ ॥

एवं ज्ञानं समस्तं खलु धर्मिमात्र इत्याद्यारभ्य कार्योत्पाद-
इत्यन्तैः श्लोकैर्धर्मि ब्रह्मैव सत्यं तत्र प्रपञ्चः प्रकारीभूतो ऽनिर्व-
चनीयत्वादप्रामाणिक इति तत्पदार्थशोधनमनेन प्रकारेण कृतम् ।
अधुना प्रकारान्तरेण तदेवोच्यते—

भयं द्वितीयाद्भवतीति वेद-
स्तथा ऽभयं वै जनकेतिवेदः ॥
श्रुत्योर्विरोधे समुपस्थिते हि
पूर्वश्रुतेर्बाधमुदीरयामि ॥ ५६ ॥

अभयमिति ॥ द्वितीयाद्भयं भवतीत्युक्त्वा बृहदारण्यक-
श्रुतिं द्वितीयां अभयं वै जनक प्राप्तोऽसीति तत्रत्यैव तयोरुभयोः
श्रुत्योरिति विरोधः शेषं स्पष्टम् ॥ ५६ ॥

बोधप्रकारमाह त्रिभिः—

ब्रह्मैव सर्वं जगदित्थमेका
ह्यात्मैव सर्वं श्रुतिराह चान्या ॥
य एष सर्पस्तव रज्जुरेषा
यथा तथा वस्तुनिरूपणं तत ॥ ५७ ॥
ब्रह्मातिरिक्तं न हि किञ्चिदन्य-
त्प्रतीयते वाक्यविचारणेन ॥

तथा ऽनुभूतिश्च समाधिकाले

स्वात्मातिरिक्तं न हि भाति किञ्चित् ॥ २८ ॥

ब्रह्मेति ॥ स्पष्टार्थौ श्लोकौ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

प्रतीयते वाक्यार्थविचारेणेत्युक्तम् तत्र वाक्यार्थमाह—

ब्रह्मैवेदमिदं हि वाक्यमुदितं वेदे तदर्थस्त्वयं

सामानाधिकरण्यमत्र गदितं बाधो महासूरिभिः ॥

मुख्यार्थानुपपत्तिहेतुकतया गत्यन्तरादर्शनात्

यः सर्पस्तत्र रज्जुखण्डमिव तद्वेदान्तवाक्येष्वपि ॥ ५९ ॥

ब्रह्मैवेदमित्यादि ॥ ब्रह्मैवेदमिदं सर्वमिति वाक्ये ब्रह्म-
पदसर्वपदयोः सामानाधिकरण्यं नामैकविभक्तिकत्वे सति भिन्न-
प्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानां एकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं
तन्मुख्यार्थानुपपत्तिहेतुकतया जडाजडयोरैक्यायोगान् मुख्या-
र्थासम्भवात् गत्यन्तरादर्शनाच्च यः सर्पस्तद्रज्जुखण्डमिति वद्बाधे
सामानाधिकरण्यं यथा तथा ब्रह्मैवेदमित्यादिवेदान्तवाक्येष्वपी-
त्यर्थः । ननु नीलोत्पलमिति वत्सामानाधिकरण्यं मृद्धट इति वद्बा-
धे सामानाधिकरण्यमत्राप्यस्त्वित्यत आह । गत्यन्तरादर्शनादिति ।
जडाजडयोः सर्वयोः ब्रह्मगुणगुणित्वासम्भवान्न नीलोत्पलमि-
ति वत् सामानाधिकरण्यं नाऽपिमृद्धटइति वद् ब्रह्मणो निरंशत्वेन
विकाराभावात् तस्माद् बाधाख्यमेव सामानाधिकरण्यं युक्तमित्य-
र्थः । तथा च द्वितीयस्य बाधितत्वात् द्वितीयाद्वै भयं भवतीति-
श्रुतेः । परमार्थकश्च्युत्या बाध इति भावः ॥ ५९ ॥

एवं श्रुतिप्रमाणेन बाधितत्वमुक्तं तत्राऽनुकूलमनुमानमाह—

यदज्ञानतो यत्समुत्पद्यते तद्-

मृषा वस्तु तदज्ञानतस्तस्य बाधः ॥

इति व्यासितो ब्रह्मणो ऽन्यत्समस्तं

जगद् बाधितं रज्जुसर्पेण तुल्यम् ॥ ६० ॥

यदिति ॥ अत्राऽयम्प्रयोगः । विमतं जगद् बाधितमधि-
ष्ठानादुत्पन्नत्वे सति तद्भानवाध्यत्वात् । यद्यधिष्ठानाज्ञानादुत्प-
द्यते तत्तदधिष्ठानज्ञानाद् बाधितं यथा रज्जुसर्पः । तदुक्तमाचार्यैः ।

तावत् सत्यं जगद्भाति शुक्तिकारजतं यथा ।

यावन्नाशयते ब्रह्म सर्वाधिष्ठानमव्ययम् ॥ ६० ॥

अत्रार्थे स्वानुभवं प्रमाणयति—

ब्रह्माज्ञानं स्त्राऽनुभूत्या ममाऽऽसीत्

तस्माज्जातं दृश्यजातं समस्तम् ॥

ब्रह्मज्ञानात्स्वानुभूत्या समस्तं

ब्रह्मण्येतद्बाधितं मे विभाति ॥ ६१ ॥

ब्रह्मेति ॥ जीवस्याऽनादित्वान् ममाऽऽसीदित्युक्तम् ।
तदुक्तं साम्प्रदायिकैः ।

जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भेदा ।

अविद्या तच्चिदोर्योगः षडस्माकमनादय इति ॥ ६१ ॥

ननु जगद् बाधितं मे विभातीत्युक्तम् । तत्र शुक्तिज्ञाने क-
ल्पितरजतानवभासवत् जगदनवभास एवाऽस्त्वित्यत आह—

उपाधिनाशेन त्रिना न चाऽस्य

सोपाधिकत्वात्प्रतिभासनाशः ॥

उपाधिनाशः खलु कर्मनाशा-

त्ततो ऽस्य सर्वः प्रतिभासनाशः ॥ ६२ ॥

उपाधिनाशेति ॥ विपर्ययो मिथ्याज्ञानं अतास्मिस्तदु-
द्धिरिति यावत् । स च द्विविधः । सोपाधिको निरुपाधिकश्च ।
तत्र निरुपाधिको द्विविधः । बाह्य आभ्यन्तरश्च तत्र बाह्यः शुक्लाविदं
रजतमित्यादि अहमज्ञो ब्रह्म न जानामीत्यादिराभ्यन्तरः ।
सोपाधिकोऽपि द्विविधः । पूर्ववत् । तत्र लोहितस्फटिक इत्यादि
बाह्यः । आकाशादिप्रपञ्चोऽपि बाह्यः सोपाधिकः कर्माविद्या-
कार्यत्वात् । तत्त्वज्ञानिनोऽपि निवृत्तेऽप्यज्ञाने प्रारब्धक्षयपर्यन्तं
प्रपञ्चस्योपलब्धिदर्शनाच्च कर्तृत्वादिभ्रम आभ्यन्तरः सोपाधिक-
इति । एवं स्थितौ प्रवृत्तेः प्रपञ्चस्य सोपाधिकत्वेन उपाधिनाशं
विना प्रतिभासनाशो न भवति । उपाधिनाशः कस्माद् भवति
उपाधिनाशोऽपि कुतो न इत्यत आह । कर्मनाशाद्भोगेन प्रारब्ध-
कर्मनाशादुपाधिनाशो भवति ततोऽस्य जीवन्मुक्तस्य बाधितज-
गत्प्रतिभासनाश इत्यर्थः । तथा च बाधितं मे विभातीत्युक्तं यु-
क्तमेवेतिभावः । साम्प्रदायिकैरप्युक्तम् ।

शास्त्रेण नश्येत् परमार्थरूपं कार्यक्षमं नश्यति चाऽपरोक्षात् ।
प्रारब्धनाशात् प्रतिभासनाश एवं त्रिधा नश्यति चात्ममाया ।
इति ।

लोहितः स्फटिक इत्यादिलौकिकेऽपि भ्रमे स्फटिकस्य प्र-
माणान्तरेण शुक्लत्वे ज्ञातेऽपि उपाधेर्जपाकुसुमस्य यावत्साम्बिध्यं
तावन्नौहित्यं भासते सोपाधिकभ्रमत्वात् तद्वत्प्रकृतेऽपीति
भावः ॥ ६२ ॥

श्रुतार्थापत्तिप्रमाणादपि जगद् बाधितमित्याह—

बाधस्यार्थापत्तितो दृश्यजातम्
 ब्रह्मण्येतत्कल्पितं कल्पयामः ॥
 नाऽयं सर्पो बाध एव हि लोके
 वेदे तावन्नह नानेति बाधः ॥ ६३ ॥

बाधस्येति ॥ नेह नानाऽस्ति किञ्चनेति श्रुतौ बाधः
 श्रूयते तथा नेतिनेतीति बाधोऽपि श्रूयते तदन्यथानुपपत्त्या ज-
 गत्कल्पितमिति कल्पयाम इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

बाधलक्षणमाह—

सोपाधिकं वा निरुपाधिकं वा
 पूर्वं प्रतीतिर्यदिहास्ति तस्य ॥
 ज्ञानान्तरासत्त्वतया प्रतीतिः
 स बाध इत्युक्त इह प्रवीणैः ॥ ६४ ॥

सोपाधिकमिति ॥ यथोक्तरीत्या सोपाधिकं निरुपा-
 धिकं वा यत्पूर्वं प्रतीतं इह व्यवहारभूमौ यदास्ति तस्य प्रमाणज-
 न्यज्ञानान्तरेण सत्वप्रतीतेर्बाध इह बाधनिरूपणप्रवीणैर्निर्णयै-
 र्बाध इति उक्त इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । तथा विद्वान्नामरूपा-
 द्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति । यथोक्तबाधलक्षणं
 श्रुतिमूलं ज्ञेयं नेदं स्वकपोलकल्पितमिति भावः ॥ ६४ ॥

प्रपञ्चमिध्यात्वं चेन्न स्वीक्रियते तर्हि प्रपञ्चसत्यवादिनः
 पूर्वमीमांसकादीन् प्रति बाधकमाह—

सत्यं ज्ञानमनंतमेवमनिदानन्दं परं केवलं
 सच्छुद्धं गुणविक्रियादिरहितं ब्रह्मेति चिन्हं यदा ॥

बुद्धं वेदविदा तदैव विदितो मिथ्याप्रपञ्चस्त्वयं
सत्यत्वे ह्युभयोर्न लक्षणमिदं व्यावर्त्तकाभावतः ॥ ६५ ॥

सत्यमिति ॥ ब्रह्मणः चिन्हं स्वरूपलक्षणं वेदविदा
विदितं तदैव तस्मिन्नेव काले प्रपञ्चो मिथ्येति विदित इति
सम्बन्धः । इति कथं तदाह । सत्यं कालत्रयबाधाभावोपलक्षितं
स्वरूपं ज्ञानं ज्ञप्तिस्वरूपं अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदशून्यम् ।
तदुक्तम् ।

न व्यापित्वाद्देशतो ऽन्तो नित्यत्वान्ना ऽपि कालतः ।

न वस्तुतो ऽपि सार्वान्म्यादानन्त्यं ब्रह्मण स्त्रिधेति ॥

अनिदं तादृगिदं ईदृगिदमिति व्यवहारायोग्यमनिदं तच्च
तत् आनन्दं चेति द्वन्द्वैकवद्भावः । परमुत्कृष्टं अत एव केवल-
मेकं सत्सत्तामात्रम् । शुद्धं निर्मलमविद्यामलरहितं अत एव
गुणविक्रियादिरहितं गुणाः सत्वरजस्तमांसि विक्रिया परिणाम
आदिपदात् परिस्पन्द एभीरहितं ब्रह्मेति लक्षणं ज्ञातं तदैव प्रप-
ञ्चमिथ्यात्वं सिद्धमित्यर्थः । कथं सिद्धं तदाह ॥ उभयोः ब्रह्म-
प्रपञ्चयोः सत्यत्वे ब्रह्मलक्षणस्य व्यावर्त्तकाभावात् । ब्रह्मल-
क्षणमसिद्धं चेत्याच्छ्रुतेरुन्मत्तप्रलपिता स्यात् । तच्चाऽनिष्ट-
मतो लक्षणासिद्ध्यन्यथानुपपत्त्या प्रपञ्चमिथ्यात्वं सिध्यतीत्यर्थः ।
सत्यादिपदैः परमार्थत्वज्ञप्तिवपूर्णत्वादिषु बोधितेषु सत्स्वर्थात्
अनृतजडपरिच्छिन्नत्वादिव्यावृत्तिः प्रतीयते पश्चादर्थार्थो
न चोदनार्थं इतिन्यायात् । अस्यार्थः । पश्चार्थादर्थोपत्तिप्रमा-
णादर्थः सिध्यति न स चोदनार्थो न स शब्दार्थ इतिन्या-
यार्थः । यथा बध्येन मूषकादीनां दूषितां भूमिमुपलभ्य
तद्विरोधिनो घातकस्य मार्जारदेरभावो ऽर्थादवगम्यते तथा

सत्यादिपदात्पदार्थं परमार्थत्वादिकं प्रतीत्य पूर्वप्रतीतस्य परमार्थविरोधिना ऽसत्यत्वादेरभावो ऽर्थापत्या ज्ञायते । न हि सत्यादेरसत्यादेश्चैकाधिकरणत्वं घटते तेन मानान्तरसिद्धत्वादन्यव्यावृत्तिरशब्दार्थेति न्यायाभिप्रायः । तथा चोक्तं वार्त्तिके

प्रतिपद्य पदार्थं हि विरोधात्तद्विरोधिनः ।

पश्चाद्भावं जानाति वध्यघातकवत्पदादिति ॥

तथा चाऽन्यव्यावर्त्तकाभावात् सत्यादि ब्रह्मलक्षणं न न सिद्ध्येदतः प्रपञ्चमिथ्यात्वमवश्यं स्वीकार्यमिति भावः । ब्रह्मणः सत्यज्ञानानन्दाः ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणम् । स्वरूपं सञ्चावर्त्तकं स्वरूपलक्षणम् । यथा खं छिद्रं द्रव्या आप इत्यादिस्वरूपलक्षणम् । स्वरूपं स्रदितैरेभ्यो व्यावर्त्तकत्वात् । तथा सत्यज्ञानानन्दाः ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणम् । ननु लक्ष्यलक्षणभावस्य भेदगर्भत्वाद् ब्रह्मणोऽखण्डैकरसत्वेन कथं सत्यादेर्लक्षणत्वमिति चेन्न । कल्पनीयभेदाभ्युपगमेन तदुक्तम् । आनन्दो विषयो ऽनुभवो नित्यत्वं चेति सन्तो धर्माः ब्रह्मणो ऽपृथक्केऽपि पृथगिवाऽवभासन्त इति । न चाऽपृथक्के तेषां पृथक्कावभासः किम्प्रयुक्त इति वाच्यम् । अन्तःकरणधर्मोपाऽधिवशात् पृथगवभासोपपत्तेः । तथाहि । बाधाभावविशिष्टं सत्यं वृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं ज्ञानमित्यादि वृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यमानन्दः यद्वा व्यञ्जकवृत्त्युपहितं ज्ञानं अनुकूलवृत्त्युपहितं चैतन्यमानन्दः । ततस्तेषां ब्रह्मणश्च वास्तवभेदाभावे ऽप्यौपाधिकभेदसत्त्वात् लक्ष्यलक्षणभाव उपपद्यते एवं च सत्यं ब्रह्मेत्युक्ते नैय्यायिकाभिमतसत्तासामान्ये ऽतिव्याप्तिः लक्षणस्य ब्रह्मणो जडत्वापत्तिश्च अत उक्तं ज्ञानमिति । ज्ञानं ब्रह्मेत्युक्ते पराभिमतान्तरसमवेतज्ञाने ऽतिव्याप्तिर्लक्ष्यस्यं ब्रह्मणो ऽनित्यत्वापुरुषार्थत्वप्रसङ्गाच्च तन्निरसनायोक्तमानन्दमिति । न चैवमप्यपुरुषार्थत्वाभावेऽपि

ब्रह्मणोऽनित्यत्वं दुष्परिहरमिति वाच्यं । सत्येतिविशेषणेन तत्परिहारसम्भवाद् । आनन्दो ब्रह्मेत्युक्तौ विषयसुखेऽतिव्याप्तिर्लक्ष्यस्य जडत्वप्रसङ्गश्च तन्निवारणाय ज्ञानमित्युक्तम् । लक्षणाऽनित्यत्वपरिहाराय सत्यमित्युक्तम् । ननु सत्यज्ञानानन्दशब्दानां भिन्नार्थत्वेनाऽनन्दादिगुणकं ब्रह्मैव लक्षणवाको न प्रतिपाद्यते ततश्च कथमखण्डैकरसत्वमिति चेन्मैवम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्येवमादिवाक्येषु सत्यज्ञानानन्दादिशब्दानां सामानाधिकरण्यानाऽखण्डैकरसानन्दब्रह्मबोधकतया गुणगुणिभावकल्पनायां मानाभावात् । न च तेषामेकार्थप्रतिपादकत्वे सत्यादिपदानां पर्यायतापत्तिरिति वाच्यम् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदाद्वावृत्तिनिमित्तभेदाच्च नोक्तदोषावकाशः । पर्यायो नामाऽनेकेषां शब्दानां यत्र प्रवृत्तिनिमित्तमेकमृते पर्यायशब्दाः । यथा ब्राह्मणविप्राद्याः शब्दाः पर्यायाः । एकस्यैव शब्दस्य यत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्ते शब्दाः नानार्थाः यथा हरिगोत्रप्रमुखा इति विवेकः । न चैवमपि लोके वाक्यस्य संसर्गविशिष्टान्यतरप्रतिपादकत्वदर्शनेन कथमखण्डप्रतिपादकत्वमिति चेन्न । घटः सन्द्रव्यं पृथिवी प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिवाक्यानां लोकेऽपि लक्षणया अखण्डव्यक्तिप्रतिपादकत्वदर्शनेन प्रकृतेऽपि तत्सम्भवात् । तत्र तावद्विशिष्टे शक्तानां पदानामखण्डचैतन्यभागलक्षणतया सत्यत्वादीनि पदानि अखण्डैकरसानन्दव्यक्तिं बोधयन्ति । न चैकपदेन तद्बोधसम्भवे पदान्तरवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । पदस्य स्मारकत्वेन वाक्यस्यैवाऽनुभावकत्वात् पदान्तरसार्थक्यम् । अत्र ब्रह्मेति लक्ष्यपदम् । शेषाणि सत्यादीनि लक्षणसमर्थकानि । एतेषां च पदानां ब्रह्मपदेन प्रत्येकं प्रथमं सत्यं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्माऽनन्तं ब्रह्माऽऽनन्दं ब्रह्म एवमान्वितानां पश्चात् सा-

मानाधिकरण्येन परस्परमपि सम्बन्धसिद्धिः । यथा ऋणया
पिङ्गाक्ष्या गवैकहायन्या सोमं क्रीणातीत्यत्र क्रयवाचिपदानां
परस्परमन्वयात् तथाऽत्रापीति बोध्यम् । एवं वेदविदा यथोक्त-
मार्गेण यदा ब्रह्मलक्षणं बुद्धं तदैव प्रपञ्चमिध्यात्वसिद्धिः स-
म्पन्नेति । अतः परिच्छेदो न विद्यते यस्य तदनन्तं त्रिविधप-
रिच्छेदशून्यामित्यर्थः । तदुक्तम् ।

न व्यापित्वाद् देशतो ऽन्तो नित्यत्वान् नाऽपि कालतः ।

न वस्तुतोऽपि सार्वार्थ्यादानन्त्यं ब्रह्मणस्त्रिधेति ॥ ६५ ॥
तात्त्विको ऽन्यथाभावः परिणामः अतात्त्विको ऽन्यथाभावो
विवर्त्त इति परिणामविवर्तयोः केषांचिल्लक्षणम् । एवं च प्रकृतेः
प्रपञ्चे विवर्तलक्षणसद्भावात् प्रपञ्चस्य विवर्त्तत्वं दर्शयति—

यथा रज्जुरग्रेऽन्यथा भाति पुंसां

यथा वस्त्वविज्ञानतस्तद्देव ॥

यथा वस्त्वविज्ञानतो ज्ञप्तिरेषाऽ

न्यथा भाति तस्याविवर्त्तः प्रपञ्चः ॥ ६६ ॥

तथेति । ज्ञप्तिः चैतन्यं चिद्विवर्त्तः प्रपञ्च इत्यर्थः ॥ शेषं
स्पष्टम् ॥ ६६ ॥

अथ ब्रह्मणो ऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं दर्शयन् प्रपञ्चस्य
तद्विवर्त्तत्वं दर्शयति—

यतो वा इमानीति वेदोक्तरीत्या

जगत्कारणं ब्रह्म कार्यं प्रपञ्चः ॥

लयस्य श्रुतेः कार्यमात्रस्य तस्मि—

न्नुपादानता ब्रह्मणो न्यायतश्च ॥ ६७ ॥

यतो वेति । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जा-
तानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति तद्विजिज्ञासस्व त-
द्ब्रह्मेति श्रुत्युक्तरीत्या ब्रह्म जगत्कारणं तत्कार्यं प्रपञ्चः । ज-
गत्कारणं ब्रह्मेत्युक्तमनेन निमित्तकारणत्वमात्रं प्रतीयते नोपा-
दानत्वमत आह ॥ लयस्य श्रुतेरिति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति
श्रुतिभागेन उपादानकारणत्वमपि सिद्धं न्यायतो युक्तितश्च त-
त्सिद्धमित्यर्थः । उपादानकारणत्वं न हि कुलाले निमित्तका-
रणे घटादेर्लयो दृष्टः । तस्माल्लयश्रवणान्यथानुपपत्त्या ब्रह्मा-
ऽभिन्ननिमित्तोपादानमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु ब्रह्म चेदभिन्ननिमित्तोपादानं तर्हि ब्रह्मणः चिद्रूपत्वात्
ततो जायमानं कार्यमपि चिद्रूपं स्यात् तत्तु न दृश्यते अतो
नोपादानकारणत्वमित्यत आह—

विलक्षणाद्ब्रह्मण एव कार्य-

विलक्षणं जायत एव सर्वम् ॥

स्वप्नप्रपञ्चे परिदृष्टमेत—

दतो विवर्त्तः सकलः प्रपञ्चः ॥ ६८ ॥

विलक्षणादिति । विलक्षणादेव चिद्रूपादेव ब्रह्मणो वि-
लक्षणमेव जडरूपमेव कार्यं जायते । इदं क दृष्टमित्यत आह ॥
स्वप्न इति चिद्रूपाज्जीव—

[बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

जीवो भागः स विज्ञेयः स चाऽऽनन्त्याय कल्पते ॥]

—चैतन्याद् विलक्षणात् स्वप्नप्रपञ्चो गजतुरगादिजडरूपो
विलक्षणो विवर्त्तो दृष्टः तद्वत् प्रकृते ऽपीत्यर्थः ॥ आत्मनि चैवं
विचित्राश्चैवहीति सूत्रेण भगवतो बादरायणाचार्येण जीवचैत-

न्यस्य स्वप्नप्रपञ्चोपादानत्वमुक्तम् ॥ न च जीवचैतन्यस्य स्व-
 प्रपञ्चोपादानत्वे अहं गज इत्यादिप्रतीतिः स्यादिति वाच्यम् ।
 स्वप्नभ्रमः तावज्जाग्रत्संस्कारजः श्रुत्यनुभवासिद्धः । संस्कारस्तु
 यादृशो ऽनुभवः तादृश एव । यद्यहं गज इत्यनुभवः स्यात् तर्ह्यहं
 गज इति संस्कारजन्यः स्वप्नः स्यान् न तादृशो ऽनुभवो ना ऽतो ऽहं
 गज इति स्वप्नप्रत्ययः । तस्माद् यथा स्वप्नप्रपञ्चे जीवचैतन्यविवर्त्तः
 तथा विलक्षणवाङ्मयप्रपञ्चाद् विलक्षणो ब्रह्मचैतन्यविवर्त्त इतिसि-
 द्धम् । यतो वा इमानि भूतानीति श्रुत्या यज्जगत्कारणत्वमु-
 क्तमिदमेव ब्रह्मणः तदस्थलक्षणम् । कादाचित्कत्वे सति
 व्यावर्त्तकत्वं उपलक्षणमित्युच्यते ॥ यथा काकवन्तो देवद-
 क्षगृहाइति देवदक्षगृहलक्षणं तदस्थलक्षणं देवदक्षगृहे
 काकवत्वस्य कादाचित्कत्वं वर्त्तते इतरगृहेभ्यो व्याव-
 तकत्वं च । सृष्टिस्थितिप्रलयकारणत्वं ब्रह्मणः तदस्थलक्षणम् ।
 सृष्टिस्थितिप्रलयकारणत्वस्य कल्पितत्वात् कादाचित्कत्वं सजा-
 तीयाज्जीवाद् विजातीयादचेतनात् च व्यावर्त्तकत्वात् तदस्थल-
 क्षणमिदम् । सृष्टिस्थितिप्रलयकारणत्वं ॥ सृष्टिरुत्पत्तिः स्थितिः
 पालनं कारणे कार्यस्य सूक्ष्मरूपेणावस्थानं लयः लयकारणत्व-
 मित्युक्ते ब्रह्मण उपादानकारणत्वमेव स्यात् । यत् कार्यं यत्र
 लीयते तत्कार्यं प्रति तस्योपादानत्वनियमात् । निमित्तकार-
 णमन्यदेव स्यात् । तथा चाऽद्वैतश्रुतिविरोधः स्यात् तदर्थमुक्तम् ।
 स्थितीति । स्थितिलयकारणत्वमित्युक्ते उत्पत्तिकारणदण्डादीव
 निमित्तकारणमन्यदेव स्यात् तथा च पूर्वोक्तदोषः 'तद्व्यावृत्त्य-
 र्थमुक्तम् सृष्टीति । सृष्टिस्थितिकारणत्वमित्युक्तेः कुलालादिव-
 द्ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वमेव स्यादुपादानकारणमन्यदेव स्यात्
 तथा च सिद्धान्तविरोधः । अत उक्तं लयेति । तदेवं सृष्टिस्थिति-

लयकारणत्वमित्युक्त्वा ब्रह्मणो ऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं सिध्य-
ति ॥ एवं प्रकृतिः च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति सिद्धान्तो
न विरुध्यते । तथा च लक्षणस्या ऽयं निष्कर्षः । जगत्कर्तृत्वे
सति जगदुपादानत्वं तदस्थलक्षणं ब्रह्मण इति । अत्राऽपि जगदुपा-
दानत्वं तदस्थलक्षणमित्युक्ते मायायामतिव्याप्तिः मायाविशिष्टस्य
जगदुपादानतया विशेषणीभूतमायाया अप्युपादानत्वाऽवश्यंभा-
वात् कार्यान्वितस्यैव विशेषणत्वात् । मायां तु प्रकृतिं विद्यादि-
त्यादिश्रुत्या मायाया उपादानत्वावगमात् च । तत्राऽतिव्याप्ति-
वारणाय जगत्कर्तृत्वे सतीत्युक्तम् । लक्षणस्य त्रीणि दूषणानि
अव्याप्यतिव्याप्यसंभवाश्चेति । लक्ष्यैकदेशे लक्षणस्यावर्त्तन-
मव्याप्तिः । अलक्ष्ये लक्षणगमनमतिव्याप्तिः । लक्ष्ये काप्यवर्त्त-
नमसंभवः । ततश्चाऽतिव्याप्त्येऽपि दूषणत्वविशेषणमर्थवत् । कर्तृत्वं
नाम उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वं तच्च चैतन्यस्यैव
सम्भवतीति न मायाया अतोनातिव्याप्तिः । जगत्कर्तृत्वमित्युक्ते-
र्नैयायिकाऽभिमततदस्थेऽवरेऽति व्याप्तिः तस्य वेदान्तासंगतत्वेना-
लक्ष्यत्वात् तद्यावृत्त्यर्थमुत्तरदलं जगदुपादानत्वमिति । परमा-
ष्वादिजगत्समवायिकारणमीश्वरो जगत्कर्त्तेति जगदुपादानत्व-
जगत्कर्त्रोर्नैयायिकैर्भेदाभ्युपगमादस्माभिरभिन्ननिमित्तोपादान-
त्वाङ्गीकारान् नातिव्याप्तिः । नन्वेकस्योपादानत्वं च कर्तृत्वं च
विरुद्धं लोके तथाऽदर्शनात् न हि घटकर्त्ता कुलालो घटोपादानं
घटोपादानभूतो मृत्पिण्डो वा घटकर्त्ता किन्तु मृत्पिण्ड उपादानं दृष्ट-
विरोधापत्तेः दृष्टपूर्वकत्वाददृष्टकल्पनायाः । ननु वयं न कल्पयामः ॥
तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति श्रुतिरेव बोधयतीति चेन् न । दृष्ट-
विरोधे श्रुतेरर्थान्तरसम्भवात् तस्मादभिन्ननिमित्तोपादानत्वम-
नुपपन्नमिति प्राप्ते भ्रूमः । तदैक्षत बहुस्यां सो ऽकामयत बहुस्यां

प्रजायेयेत्यादिश्रुत्या तु बहुभवनकामयितृत्वश्रवणाच्चेतनस्य ब्रह्मण एवोपादानत्वं जगत्कर्तृत्वं चाऽवगम्यते । न च तद्भाषितं युक्तं उपक्रमोपसंहारादितात्पर्यलिङ्गैरद्वितीये ब्रह्मणि वेदान्त-
तात्पर्ये निर्णीते सामान्यतोद्दृष्टानुमानेन श्रुत्यर्थवाधायोगात् ।
श्रुतिविरोधे प्रमाणान्तराणामाभासत्वात् । यदपि लोके दर्शना-
दुपादाननिमित्तयोर्भेदोऽभ्युपेयत इति। तदसद्। ऊर्णनाभ्यादेरभिन्न-
निमित्तोपादानस्य दृष्टत्वात् । यथोर्णनाभिः सृजते गृह्यते चेति
श्रुतेः । ऊर्णनाभिः स्वप्राधान्येन निमित्तं सोपाधिप्राधान्येनो-
पादानं च । तथा ब्रह्म स्वप्राधान्येन निमित्तं स्वमायोपाधिप्राधा-
न्येनोपादानम् । तथा च प्रपञ्चो मायायाः परिणामो ब्रह्मणो वि-
वर्त्त इति सिद्धम् ॥ ६८ ॥

किञ्च श्रुतिसिद्धं नामरूपातिरिक्तं प्रपञ्चस्य स्वरूपं नास्ती-
त्याह—

न नामरूपादपरं स्वरूपम्

कार्यप्रपञ्चस्य हरेर्विचारात् ॥

मायेन्द्रजालादिभिरस्य तौल्यं

प्रतीयते स्वानुभवेन सम्यक् ॥ ६९ ॥

ननामेति । हरेरीश्वरस्य कार्यप्रपञ्चस्य विचारे क्रियमा-
णे सति नामरूपादपरं स्वरूपं न प्रतीयते । न केवलं श्रुति प्रमा-
णम्। किन्तु सम्यगसन्दिग्धाविपर्यस्ततया स्वानुभवेनाऽपि नामरू-
पात्त्रापरं रूपं प्रतीयत इत्यर्थः ॥ अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्र-
विश्य नामरूपे व्याकरवाणीति छान्दोग्ये । तदेदं तर्ह्यव्याकृ-
तमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रीयत इति बृहदारण्यकश्रुतेश्च ।
तदुक्तमाचार्यैः ।

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।
 आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयमिति ।
 अतो हेतोर्मायेन्द्रजालादि अस्य तौल्यं तुल्यत इत्यर्थः ॥ ६९ ॥
 एवं जगद्रूपं नामरूपमात्रमुक्त्वा ब्रह्मस्वरूपमाह—

यस्मिन्नदोऽध्यस्ततया विभाति

त्थलुप्तदृक् तत्परमार्थवस्तु ॥

अन्तर्बहिर्ह्येव सदैकरूपम्

नान्तर्बहिर्ह्यस्य ततोऽन्यदार्त्तम् ॥ ७० ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् अदः जगद्यदा विभाति भासते ।
 तदा अध्यस्ततयैव विभाति न स्वतः सत्तास्फुरणाभ्यामित्यर्थः ।
 अत एवोक्तं बार्त्तिके ।

परमार्थमनालिंग्य न दृष्टं वितथं क्वचित् ।

अतो ऽयं वितथं सर्वं परमार्थैकानिष्ठमिति ॥

यस्मिन्निदं विभाति तत्स्वरूपमाह । हि निश्चयेन अलुप्तदृक्
 न लुप्ता दृक् दृष्टिर्यस्य तदित्यर्थः ॥ न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते
 इति श्रुतेः । चेत्यपरम् । अन्तर्बहिश्च शरीरान्तर्बहिश्च देहलीदी-
 पन्यायेन प्रकाशकत्वाद्यदेकरूपमित्यर्थः । अत एव सदा ऽन्य-
 भिचारिरूपमायद्वा सदैकरूपं सर्वस्मिन् काले एकरूपं न परिणा-
 मीत्यर्थः । यस्य स्वत आकाशस्य वाऽन्तर्बहिश्च विभागो ना-
 ऽस्ति तत् परमार्थवस्तु त्रिकालाबाध्यं ब्रह्म ततो ऽन्यदार्त्तबाधि-
 तमसत्यत्वादित्यर्थः ॥ ७० ॥

अध्यासलक्षणमाह—

परस्मिन्परस्यावभासोऽत्र सद्भिः

मृषाधीश्च विश्रान्तिरभ्यासउक्तः ॥

गुडस्तित्त इत्यादिकेऽयं प्रयोज्योऽ

हमज्ञो न जानेऽद इत्यादिकेऽपि ॥ ७१ ॥

परस्मिन्निति । परस्मिन् अधिष्ठाने परस्या स्वभासो मि-
थ्याज्ञानमध्यास उक्तः । अध्यासस्यैव मृषाधीर्भिध्याज्ञानं भ्रा-
न्तिरित्यादिपर्याया ज्ञेयाः । लक्ष्ये लक्षणं वर्तयति । गुडस्तित्त इ-
त्यादिना गुडेऽधिष्ठाने तित्तस्या स्वभासो मिथ्याज्ञानं तथाऽह
मज्ञो मन्दो न जाने । तत्राऽहं अस्मच्छब्दस्याऽवलम्बनतया सा-
क्षी चिद्रूपः तस्मिन् अज्ञत्वं मिथ्याज्ञानमध्यासो ज्ञेयः । अज्ञानाव-
भासके अज्ञत्वप्रतीतिरयं कारणाध्यासो ऽहमदो घटादिकं न
जाने अयं कार्याध्यास एवं योज्य इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

नन्वध्यासो गुडः तित्त इत्यादिके गुडतित्तयोः परस्परा-
ध्याससत्ता स्वीकार्या ऽन्यथेतरप्रतीतिरेव न स्यात् । तस्मात् प-
रस्पराऽध्यासो ऽङ्गीकर्तव्य इत्यागतम् । तथा च चैतन्ये प्रपञ्चो
ऽध्यस्तः प्रपञ्चे चैतन्यमिति परस्पराध्यासे सम्यक्ज्ञानेना ऽध्य-
स्तयोर्निवृत्तौ शून्यवादः प्राप्तः तत्र समाधानमाह—

सत्यानृतात्मं मिथुनं परस्परम्

अध्यस्तमेतत्प्रतिभाति विभ्रमे ॥

सम्यक् प्रबोधादनृतस्य पीडनात्

सत्यस्य शेषान्निहि शून्यता द्वयोः ॥ ७२ ॥

सत्येति । अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चक-
मिदं सत्याऽनृतात्मकं मिथुनं विभ्रमे भ्रान्तौ परस्पराध्यस्त-
मेतद्विभाति । तथा हि । अस्ति घटो भाति घटः प्रियो घट इ-
त्यादिव्यवहारे सत्तास्फुरत्ताप्रियताः घटादयः परस्पराध्यस्तया वि-

भान्ति । सत्तायां घटः घटे सत्ता, भाने घटो घटे च भानं, प्रियतायां घटो घटे च प्रियता । तत्र सत्तास्फूर्त्ती प्रासिद्धे । प्रियता हानुकूलवेदनीयता । एवं परस्पराध्यस्ततयैव भान्ति । एकतराध्यासाङ्गीकारे अपरस्य स्फुरणं न स्यादतः परस्पराध्यासो ऽङ्गीकर्त्तव्य इत्यर्थः । ननु परस्पराध्यासाङ्गीकारे सम्यक्ज्ञानेनोभयस्य बाधाच्छून्यवादः प्रसज्यत इत्यत आह । सम्यागिति । अधिष्ठानसम्यक्ज्ञानेनाऽनृतस्य बाधो योग्यत्वात् । सत्यस्य बाधावधित्वेन बाधायोग्यत्वात् सत्यस्य शेषात् न शून्यवादः । यद्युभयमनृतं स्यात् तदा शून्यवादो वक्तव्यः । न चैवम् । तथा सति सम्यक्ज्ञानेनाऽनृतस्यैव बाधो न सत्यस्य तेन च नशून्यवादइति भावः ॥ ७२ ॥

पूर्वं नामरूपत्वात् प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमुक्तं तदन्तर्गतक्रियायाः मिथ्यात्वं नोक्तमतः तस्यापि मिथ्यात्वकथनाय सप्ताभब्राह्मणोक्तमर्थमाह—

व्यवहरति जीवो नामरूपक्रियाभिः

स परिगणितसप्तान्नेषु मध्ये त्रिभिस्तैः ॥

परिपतति ततोऽधश्चोर्ध्वमायाति तूर्णम्

भ्रमति च बहु चास्मादिन्द्रजालं किमन्यत् ॥ ७३ ॥

व्यवहरतीति । बृहदारण्यके सप्ताभब्राह्मणे श्रूयते । यत् सप्ताभानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत्रीण्यात्मने कुरुते पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति । तत्र त्रीण्यात्मने कुरुते इत्युक्तं तानि कानीति स्वयमेव ऽनुव्याख्यानेन दर्शयति श्रुतिः 'मनो वाचं प्राणानात्मने कुरुत इति' । अत्र मनः शब्देन रूपमुच्यते वाक्शब्देन वाग्निन्द्रियं निष्पाद्यं नाम । प्राणशब्देन क्रियायाः प्राणसाध्यत्वात् क्रियेत्युच्यत इति ।

एकं व्रीहियवाद्यन्नं सर्वसाधारणं तु तत् ।
 द्वे दर्शपूर्णमासाख्ये देवानामेष ते मते ॥
 क्षीरमेकं पशूनां तन् मनोवाक्प्राणरूपकम् ।
 अन्नत्रयं चिदात्मार्थं तेन व्यवहरत्ययम् ॥
 अक्षेण मनसा रूपप्रपञ्चो ऽत्रोपलक्ष्यते ।
 वाग्निन्द्रियेण निष्पाद्यं नाम वागिह कथ्यते ॥
 पञ्चवृत्त्यात्मकात् प्राणादिह कर्मोपलक्ष्यते ।
 नामरूपक्रिया एवमध्यात्मं रूपवर्णितम् ।
 ब्रह्मादि स्थावरान्तं यत् तज्जगत्रयमेव हि ॥
 नाम रूपं कर्म चेति नाऽस्ति वस्त्वन्तरं क्वचित् ।
 एवं सति परिगणितसप्तान्नेषु मध्ये नामरूपक्रियाभि-
 स्त्रिभिस्तैरन्नैर्मनआदिभि मिथ्याभूतैर्जीवो व्यवहरति । ततां
 नामरूपक्रियान्नव्यवहारात् पतति । नरक इति शेषः ।
 ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
 जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसा इति ॥
 गीतोक्तेः । तस्मान्नामरूपक्रियात्मकं जगन्मृषेति । तूर्णं
 चोर्ध्वं स्वर्गं चाऽऽयाति चेत्यपरं बहु तिर्यगादिषु योनिषु
 भ्रमति । अस्मादन्यत्किमिन्द्रजालं व्यलीकत्वादिदमेवेन्द्रजालमि-
 त्यर्थः सिद्धः ॥ ७३ ॥

ननु प्रपञ्चो वारं वारं मृषेत्येवमुद्धोष्यते तत्र कुतो न सर्व-
 जनस्य मिथ्यात्वबुद्धिरत आह—

उपादानचिद् व्याप्तमन्तर्बहिर्वा

जडं मायिकं भाति कार्यं समस्तम् ॥

मृषात्वेऽपि सत्यत्वधीरज्ञजातेः

गुरोः शिक्षितस्यैव मिथ्यात्वसिद्धिः ॥ ७४ ॥

उपादानचित्ति ॥ जडं मायिकं कार्यं समस्तमन्तः शरीरे
बहिश्च यद्भाति तदुपादानचिद्भासमेव भाति भासते । कार्यकारण-
व्याप्तमेव भासते मृद्धटादौ तथा दृष्टत्वाच्च कारणातिरिक्तं का-
र्यम् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेभ्येव सत्यमिति
श्रुतेः । गुरुणैवं शिक्षितत्वाभावान्मूढजातेः प्रपञ्चे सत्यत्वबुद्धिः ।
गुरोः शिक्षितस्यैव पुंसः प्रपञ्चे मिथ्यात्वसिद्धिर्नातः सर्वजन-
स्येत्यर्थः ॥ ७४ ॥

उपादानकार्ययोर्वैलक्षण्यात्सत्यत्वमिथ्यात्वनिर्णयमाह—

उपादानचिद्यादृशीतादृगोवाऽ

न्यथाऽन्ते विभाति स्वरूपात्कदापि ॥

अतः सत्यता स्याज्जडं कार्यजातम्

विभात्येव नानाप्रकारं मृषा तद् ॥ ७५ ॥

उपादानेति ॥ उपादानचैतन्यमेकरसत्वात्कदाप्यन्यथा
न भाति । जडं प्रपञ्चरूपं कार्यजातं तु त्रिगुणकार्यत्वाद्नेकरस-
त्वान्मृषैव तदित्यर्थः । तदुक्तम् ।

सकृत्प्रामित्वरूपाद्यद्रूपमन्यत्कथञ्चन ।

नैव प्रपद्यते सत्त्वं तत्स्यात्कार्यविलक्षणमिति ॥ ७५ ॥

अधिष्ठानसम्यक्ज्ञाने सति तद्विचर्त्तः प्रपञ्चस्तदातिरिक्तो
नास्तीति दृष्टान्तपूर्वकमाह—

यथा वस्तुविज्ञानतश्चिद्विर्वृतः

प्रपञ्चः समस्तोऽपि चित्कार्यमेव ॥

यथारज्जुसम्यग्दृशा रज्जुमात्रम्

भुजङ्गादिकल्पं ततो नान्यदस्ति ॥ ७६ ॥

यथेति ॥ कल्पितस्य पृथक्सत्ताविरहेणाधिष्ठानानतिरेका-
दाधिष्ठानमात्रत्वमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

किञ्च—

प्रपञ्चसत्त्वानिरूपणेन

न ब्रह्मशब्दार्थनिरूपणं स्यात् ॥

इयत्तयान्यस्य जडस्य भानात्

बृहत्वमर्थो न घटेत धातोः ॥ ७७ ॥

प्रपञ्चेति । बृहत्वाद् बृंहणत्वाद् ब्रह्मेतिशब्दार्थो न घटत-
इत्यर्थः । तदुक्तं वार्त्तिके ।

अव्यावृत्ताननुगतं वस्तु ब्रह्मेति भण्यते ।

ब्रह्मार्थो दुर्लभोऽत्र स्याद्वितीये सति वस्तुनीति ॥ ७७ ॥

उपादानसमसत्ताकोऽन्यथाभावः परिणामः उपादानविष-
मसत्ताकोऽन्यथाभावो विवर्त्त इति परिणामविवर्त्तयोः पूर्वाऽपेक्षया
लक्षणानन्तरं केचिद्ब्रूदन्ति तदपि दर्शयति—

समानसत्ताकतयाऽन्यथात्वात्

अज्ञानकार्यं परिणामसंज्ञम् ॥

ब्रह्मान्यसत्ताकतयाऽन्यथात्वात्

तत्कार्यजातं हि विवर्त्तसंज्ञम् ॥ ७८ ॥

समानसत्ताकतयेति ॥ तत्कार्यजातं ब्रह्मकार्यजातमि-
त्यर्थः । मृद्वटयोरिव मायांतत्कार्ययोरेकसत्ताकत्वात्समानसत्ता-
कत्वात्समानसत्ताकत्वमित्यर्थः । ब्रह्मतत्कार्ययोर्विषमसत्ताक-

त्वादन्वयाभावो विवर्त्तः। ब्रह्मसत्ताया आद्यतत्वात्तदज्ञातसत्ताकत्वं नास्ति किन्तु ज्ञातसत्ताकत्वमेव। अतो ब्रह्मविवर्त्तप्रपञ्च इत्यर्थः। तुच्छस्याऽयं स्वभावो यावद्भासते तावदेव तस्य सत्ताऽन्यथा नास्तीति भावः ॥ ७८ ॥

वेदान्तनये कारणान्न कार्यं भिन्नम् । वाचारम्भणं नाम विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः । ये तु कारणात्कार्यं भिन्नं वदन्ति तन्मतं न युक्तं दोषदुष्टत्वादित्याह—

ये कारणात्कार्यमिदं विभिन्नम्
वदन्ति तेषां न मतं विशुद्धम् ॥
ये तन्तवः स्युस्तुलितास्तु तज्ज-
पटे गुरुत्वं द्विगुणं कुतो न ॥ ७९ ॥

येकारणादिति । स्पष्टार्थः ॥ ७९ ॥

यावत्प्रारब्धद्वैतं प्रपश्यन्नपि प्रजह्यादित्याह—

अधिष्ठनचैतन्यविज्ञानसिद्धौ
प्रपश्यन्नपि द्वैतमेतत्प्रजह्यात् ॥
प्रहाणं तदेवात्र यद्बाधितत्वा-
दुपेक्षा न पाषणवद्दरहानम् ॥ ८० ॥

अधिष्ठानेति ॥ यावत्प्रारब्धद्वैतं प्रपश्यन्नपि प्रजह्यात् कथं तदित्याह । यद्बाधितत्वात्प्रवृत्त्यविषयत्वेनोपेक्षा तदेवास्य-प्रहाणमित्यर्थः । तदुक्तमाचार्यैः ।

उपेक्षा नामरूपे द्वे सच्चिदानन्दवस्तुनि ।

समाधिं सर्वदा कुर्याच्चृदये वा ऽथ वा बहिरिति ॥ ८० ॥

अध्यारोपापवादाभ्यां निष्पपञ्चमप्रपञ्चयते ।

इति साम्प्रदायिकोक्तेरधिष्ठाने भ्रान्त्या प्रतीतस्याऽधिष्ठा-
नमात्रशेषत्वमपवादं इत्यपवादलक्षणं लक्ष्ये दर्शयन् तद्बोधेन
स्वस्य कृतार्थतां दर्शयति ।

अधिष्ठानचैतन्यासिंधोर्लेह्यः

प्रपञ्चात्मिकाः कल्पिता भ्रान्तिमात्रात् ॥

अधिष्ठानबोधाद्वयं तन्निरासाद्

अधिष्ठानमात्रस्य शेषात्कृतार्थाः ॥ ८१ ॥

अधिष्ठानेति । स्पष्टार्थः ॥ ८१ ॥

इदानीं मिथ्यात्वं लक्षयति—

यस्याऽत्यन्ताभाव एवास्ति यस्मि-

स्तस्याऽ ज्ञानात्तत्र यद्भाति मिथ्या ॥

रज्जौ सर्पस्तैजसे तत्प्रपञ्चो

ब्रह्मण्येवं भाति विश्वं मृषैव ॥ ८२ ॥

यस्येति ॥ स्पष्टार्थः ॥ ८२ ॥

प्रपञ्चमिथ्यात्वबुद्धिः कुतो न भवतीत्यत्र हेतुमाह—

प्रातीतिकं यद्यवहारकाले

संबाध्यते प्रायश एव लोकैः ॥

ब्रह्मात्मबुद्धिं न विना प्रपञ्चः

संबाध्यतेऽतोऽत्र यथार्थबुद्धिः ॥ ८३ ॥

प्रातीतिकमिति ॥ व्यवहारकाले गमनादिव्यवहारकाले

आगन्तुकदोषजन्यं प्रातीतिकं शुक्तिरजतादि सामग्रिवशाद्वाध्यत
एवं व्यावहारिकः प्रपञ्चो ब्रह्मात्मबुद्धिं ब्रह्मात्मज्ञानं विना न
सम्ब्राध्यते तस्य तदेकनिबर्त्यत्वात् । सा चाऽर्नेकजन्मार्जितपुण्य-
सञ्चयं विना न भवत्यतोऽत्र प्रपञ्चे यथार्थबुद्धिः मूढानामि-
त्यर्थः ॥ ८३ ॥

उक्तमर्थं विनिगमयति—

अलं बहुक्तेन बहुप्रकारैः

सर्वज्ञनारायणवेदवाक्यम् ॥

वाचारम्भेत्यादि तस्माद्द्वयलीकम्

दृश्यं सत्यं ब्रह्मसिद्धान्त एषः ॥ ८४ ॥

अलामिति ॥ बहुप्रकारैः बहुत्वेन तर्केणाऽलम्पूर्यतां त-
र्कतां तर्कस्याऽनन्तत्वादित्यर्थः । कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिरत
आह सर्वज्ञनारायणानिर्मितवाक्यं 'वाचारम्भणं नाम विकारो-
नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं' स्वतः प्रमाणं तस्मादाधिष्ठानं ब्रह्मैव
सत्यं कल्पितं दृश्यं व्यलीकं मिथ्यैवेति सिद्धान्तः । तर्कस्तु माना-
नुग्राहकत्वादुपयोक्षयते न तु स्वतः प्रमाणमतोऽलमित्यर्थः । एवं
च प्रागुक्तम् । दृशः किं स्वरूपं च दृश्यस्य किं वेत्पदोऽत्रद्वयं सं-
विचार्यं मुमुक्षोरित्युक्तम् । तत्र दृश्यं ब्रह्म सत्यं दृश्यप्रपञ्चो
मिथ्येतिनिश्चयः । तथा च संशयविरोधिनिश्चयेन पुनः संशया-
नुदयः संपन्नः स्वस्येयमेव कृतार्थतेति भावः ॥ ८४ ॥

कृतेऽपि सिद्धान्ते सिंहश्लोकितन्यायेन पुनराह—

जीवा नियम्या भगवान्भियन्ता

तत्प्रेरको भ्रामक एष हृत्स्थः ॥

इत्यादि शास्त्रं बहु तावदेव

ब्रह्मात्मभानं न हि यावदस्ति ॥ ८५ ॥

जीवेति । यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरोऽयं न पृथिवीं वेद पृथिवी यस्य शरीरं पृथिव्या अन्तरोऽयमेभ्यो लोकेभ्यो यमयत्येव तं आत्मानर्नयाम्यमृत इत्यादि शास्त्रं ईश्वरस्यान्तर्यामिणो नियामकत्वे जीवस्य च नियम्यत्वे प्रमाणम् । एष तु ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एवासाधु कर्म कारयति तं लोकेभ्यो यमेभ्यो ऽथो निनीषत इत्यादि श्रुतेः । स्मृतिश्च ।

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितोगच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वेति ॥

कर्तृकारयितृत्वे प्रेर्यप्रेरकत्वे प्रमाणं शास्त्रम् ।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि माययेत्यादि ।

शास्त्रं भ्राम्यभ्रामकत्वे प्रमाणम् । सर्वमेतदन्यच्च शास्त्रं तावदेव बहु तावदेव यावदहं ब्रह्मास्मीतिबुद्धिर्नास्ति तावत्पर्यन्तमेवेत्यर्थः । उत्पन्नायां ब्रह्मात्मबुद्धौ भेदबुद्धेर्निवृत्तत्वात्कः कस्य नियन्ता कः कस्य नियम्यो वा स्यात् । “ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् य इदं सर्वं भवतीत्यादिश्रुतिभ्य इति भावः । इदं सृष्टिस्थितिप्रलयप्रवेशवाक्यानामुपलक्षणं एतेषामर्थवादकत्वेन स्वार्थे तात्पर्याभावात् । तर्हि किं तानि किमितीश्वरेण निर्मितानीति चेद् अध्यारोपव्युत्पत्त्यर्थमिति ब्रूम इति । तानि कानि वाक्यानि कथं वा तेषां स्वार्थे तात्पर्याभाव इति चेदुच्यते । “तत्र यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि

यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ” सृष्टिस्थितिप्रलयवाक्यान्येवम-
न्यान्यपि । तत्र सृष्टिर्नाम उत्पात्तिः सा न सम्भवति ।

नाऽसतो विद्यते भाव इति स्मरणात् ।

असत् उत्पत्त्यसम्भवात् तत्र श्रुतितात्पर्यं न सम्भवति
स्थितिकालेऽप्यसत्त्वादेव तन्न सम्भवति । एवं प्रलयोऽपि न स-
म्भवति तस्योभयाधीनत्वात् । “ आदावन्ते च यन्नास्ति वर्त्त-
मानेऽपि तत्तथेति ” स्मरणात् । “तत्सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्राविशत्”
“ स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य इत्यादि ” प्रवेशवाक्यानि ।
तत्र प्रवेशो नाम प्रतिविम्बसिद्धान्तितः स च स्वरूपेण मृषैव ।
अतः प्रवेशवाक्यानामपि स्वार्थे न तात्पर्यमेवमूह्यम् ॥ ८५ ॥

“इदानीं भयं द्वितीयाद्भवतीति वेद” इत्यादिना श्लोके-
नोक्तं तदुपसंहरति—

एवं श्रुतिन्यायविचारणेन

द्वितीयमेतन्न कुतो भयं स्यात् ॥

अतोऽभयं वै जनकेति वाक्या-

द्यद्भीतिहीनं मम तत्स्वरूपम् ॥ ८६ ॥

एवमिति ॥ स्पष्टार्थः ॥ ८६ ॥

यः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमीश्वरः कालचक्रमयोक्ता तस्मा-
त्कालचक्रादपि मे भयं नाऽस्तीति सहेतुकमाह—

यद्वादशारं किल कालचक्रम्

त्रिणाभि यच्चाप्यजरं परिभ्रमत ॥

गोपालकृष्णस्य करस्थितं य-

त्स एव कृष्णोऽस्मि कुतो भयं ततः ॥ ८७ ॥

यदिति ॥ किल इति वेदे श्रूयते द्वादशमासाश्चैत्रादयो
यस्याऽराकोणाः किलास्त्रीणि चातुर्मास्यानि यस्य नाभयः य-
च्चाऽजरं सर्वदैव नूतनमपि च परिभ्रमणभिषेपादिवत्सरान्तस्व-
रूपेण परितो भ्रमत्प्रयोक्तुः श्रीगोपालकृष्णस्य करस्थितं प्रयो-
क्तुरधीनं स प्रयोक्ता कृष्णः ।

कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

इति निरुक्तेः । स कृष्णोऽहमविद्यानिवृत्त्याऽस्मि । एवं च
सति ततः कालचक्रादतिघोरान्मम कुतो भयं । नास्ति भयमित्य-
र्थः । मम्यतिरिक्तस्याभावादित्यर्थः ॥ ८७ ॥

भीतिस्वरूपं वदन् तत्कृतोहं विभेमीति प्रत्ययो भ्रान्ति-
रित्याह—

भीतिर्मनोवृत्तिरियं द्वितीया-

दुत्पद्यते चेतसि तद्विकारः ॥

आरोप्य तामात्मनि निर्भयेऽपि

विभेम्यहं भ्रान्तिरियं मृषैव ॥ ८८ ॥

भीतिरिति ॥ “कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा
धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीः एतत्सर्वं मन एवेति” श्रुतेः । मे मनसि भय-
मुत्पन्नमिति प्रत्ययाच्च भीतिर्मनोवृत्तिः । इयं द्वितीयाऽज्ञयहेतोश्चेत-
सि उत्पद्यतेऽतो सौ तद्विकारश्चेतःपरिणामो राजसः । एतादृशीं
भीतिं निर्भये प्रत्यगात्मन्यारोप्याऽहं विभेमीति । भ्रान्तिः । अयोद-
हतीतिवद् अतस्मिन् तद्बुद्धिर्मृषैवेत्यर्थः । उक्तं च भागवते ।
“भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादिति” ॥ ८८ ॥

एवं तावज्ज्ञानं समस्तं खलु धर्ममात्र इत्यारभ्य भीतिर्म-

नोदृष्टिरित्यन्तैः श्लोकैस्तत्पदार्थशोधनं कृतम् अधुना त्वम्पदा-
र्थशोधनं वाक्यार्थज्ञानोपयोगितया क्रियते—

नाहं स्थूलं सप्तधातुस्वरूपम्

विष्टाभाण्डं प्रस्रवच्छिद्रमन्नम् ॥

इवादेर्मूलं सर्ववर्णाश्रमाणाम्

तादात्म्यं मे तेन नो द्रष्टृभावात् ॥ ८९ ॥

नाहमिति ॥ अहमस्मत्प्रत्ययशब्दयोरालम्बनीभूतः प्र-
त्यगात्माऽहं पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्यं कर्मजं स्थूलशरीरं न
भवामीतिशेषः । अहं शरीरमिति प्रत्ययाभावाच्चद्रतस्थूलत्वादि-
धर्मैणैव देहाध्यासोऽत उक्तं नाऽहं स्थूलमिति । पञ्चीकरणं त्वा-
काशादिपञ्चसूक्ष्मभूतानि प्रत्येकं द्विधा विभज्य पुनरपि तत्प्रा-
थमिकान्भागान्प्रत्येकं चतुर्धाविभज्य तेषां भागानां इतरचतुरंशे
स्वं स्वं भागं विहाय संयोजनं । एतच्चैश्वरकर्तृकमित्याकरे विस्तरः ।
पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्यत्वं काष्ठकुड्यादेरप्यास्ति ततोऽतिनिकृष्टं
शरीरमित्याह । सप्तधातुस्वरूपं रुधिरमांसमेदःस्नाय्वस्थिम-
ज्जाशुक्रेति सप्तधातुमात्रं विष्टाभाण्डम् । सर्वानुभवासिद्धमेतत् ।
प्रकर्षेण स्रवन्ति छिद्राणि यस्य तत्तथा । तत्राऽधो द्वे सप्त मुखे ।
इवादेरन्नं “ अद्यते इति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते ” इति
श्रुतेः अन्नमन्नमयकोशत्वात् । सर्वे च ते वर्णाश्रमाश्च तेषां मूलं
निदानम् । स्थूलदेहनिबन्धना एव सर्वे वर्णाश्रमधर्माः ‘ब्राह्मणो
जातो मृत’ इति ब्राह्मणवर्णत्वदेहस्यैव तथाऽऽश्रमा ब्रह्मचर्यादयो-
‘ऽष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेदित्यादि’ कल्पवचनेभ्यः । अत एवोक्त-
म् । हस्तामलकाचार्यैः ।

नाऽहं मनुष्यो न च देवयक्षो

न ब्राह्मणः क्षत्रियवैश्यशूद्रः ।
 न ब्रह्मचारी न गृही वनस्थो-
 भिक्षुर्न चाऽहं निजबोधरूप इति ॥
 आचार्यैरप्युक्तम्,
 न वर्णा न वर्णाश्रमाचारधर्मा
 न मे धारणाध्यानयोगादयोऽपि ।
 अनात्माश्रयोहं ममध्यासहानात्
 तदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहमिति ॥

एवम्भूतेन देहेन मे तादात्म्यं ऐक्यं न, तत्र हेतुमाह । द्र-
 ष्टुर्भावाद्द्रष्टृत्वादित्यर्थः । द्रष्टा दृश्याञ्जिज्ञ इति सिद्धम् अतो न
 स्थूलदेहतादात्म्यं प्रत्यगात्मना सह घटत इति भावः ॥ ८९ ॥

एवं षण्ढत्वादयोऽपि देहस्यैवेत्याह—

नाऽहं षण्ढो नैव योषित्पुमान्वा
 नाहं बालो नैव वृद्धो युवा वा ॥
 देहस्यैतेऽध्यासतो भान्ति भावाः

प्रत्यक्तत्वे पूर्ण एवाधुनाहम् ॥ ९० ॥

नाहमिति ॥ एतेषां षण्ढादयो भावाः देहस्यैव देहाव-
 च्छिन्ने प्रत्यक्षे प्रत्यगात्मनि मूढानामविवेकाध्यासतो भान्ति ।
 विवेकादहं पूर्ण एवाऽधुना विवेककाले ऽस्मीत्यर्थः । षण्ढादित्वे
 बीजमाह श्रुतिः “ पितूरेतोऽतिरेकात्पुरुषो मातूरेतोऽतिरे-
 कात्स्त्री । उभयोर्बीजतुल्यत्वात्पुंसकं व्याकुलितमनसोऽन्धाः
 खञ्जाः कुब्जा घामनकाः भवन्त्यन्योन्यवायुपरिपीडितशुक्रद्वैवि-
 ध्याद्विविधा तनुः स्यात् तनुयुग्माः प्रजायन्त इति” । तत्र षण्ढत्वादयो
 ऽभ्रसमयोपादानत्वात् तत्रबालत्वादयः परिणामशक्तिरूपकाल-

कृता इति विवेकः ॥ ९० ॥

इदानीं देहेऽहंमतिरप्यविवेकनिबन्धनैवेत्याह—

आत्मच्छाया व्याप्तबुद्धेः प्रवेशा-

त्स्थूले देहेऽहंमतिः साऽन्विकात् ॥

सर्वानर्थप्राप्तिबीजं नराणाम्

भ्रान्तिश्चैषा साऽधुना मे न चाऽस्ति ॥ ९१ ॥

आत्मच्छायेति ॥ आत्मनः प्रतीचः छाया आभासस्तेन व्याप्ता या बुद्धिस्तस्यास्थूले देहे स्थूलभोगार्थं प्रवेशं प्रतिफलं भवति यदा तदा देहेऽहंमतिरुदेति । जाग्रत्काले सा चाऽविवेकाद्विवेकाभावादात्मच्छायाव्याप्तबुद्धिनिबन्धनात्तदभावे सुषुप्तौ नैवेत्यविवेकाद्भवति सा देहेऽहंमतिरित्यर्थः । अत एवैषा भ्रान्तिरतस्मिन्स्तद्बुद्धिः । तदुक्तं “चिच्छायावेशतो भानं धीरित्यादि” सा सुखेनैवाऽस्तु किं तयेत्यत आह । सर्वानर्थप्राप्तिबीजं नहीदं देहेऽहङ्कारं विना कोऽपि किञ्चित्करोत्यतः तस्या उच्छेदेऽतियत्नो विधेय इति भावः । किमनेन परोपदेशपाण्डित्येनेत्यत आह । सा अविवेकनिबन्धना देहेऽहंमति र्मम विवेकात् गुरुशास्त्रप्रसादादधुना तदनुग्रहसमये नास्तीति तस्मात्सर्वानर्थोच्छेदकदेहाहङ्कारविवेकसिद्ध्यै गुरुशास्त्रप्रसाद एव सम्पादनीय इति भावः । तस्मात् सर्वानर्थमूलं सा अविवेकनिबन्धना एषा मम विवेकादधुना नास्तीत्यर्थः । उक्तं च ।

चिच्छायावेशतो बुद्धौ भानं धीस्तु द्विधा स्थिता ।

एकाहंकृतिरूपा स्यादन्तःकरणरूपिणीति ॥

भानं विशेषतो भानमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

यथा देहेऽहंमतिः भ्रान्तिस्तथा देहे ममत्वप्रतीतिरपि भ्रा-

न्तिरेवेत्याह—

षष्ठ्यर्थस्याऽसंगतेरत्यसंगे
 यस्माद्देहे या ममत्वप्रतीतिः ॥
 भ्रान्तिश्चैषा साऽविवेकेन सिद्धा
 निःसङ्गत्वात्साऽधुना मे न चास्ति ॥ ९२ ॥

षष्ठीति ॥ षष्ठ्यर्थः सम्बन्धस्तस्याऽसंसर्गेऽतिक्रान्तसम्बन्धे । “असङ्गो ह्यहंपुरुष” इति श्रुतेः । तस्मिन्नात्मनि सर्वथैवाऽसङ्गे ऽसंगतेरप्राप्तेरप्येवं सति यस्मात्कारणाद्देहे या ममत्वबुद्धिरसङ्ग आत्मेति विवेकाभावात् सा । एवमविवेकात्स्वसम्बन्धबुद्धिः सा भ्रान्तिः । सा विवेकेन मम निःसङ्गत्वाद्दधुना नास्तीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

यथा देहे ममत्वप्रतीतिर्भ्रान्तिस्तथा स्त्रीपुत्रादिष्वपि ममत्वप्रतीतिर्भ्रान्तिरित्याह—

किमपि मोहनशक्त्यधिदैवतं
 विरचितं विधिना ह्यबलाभिधम् ॥
 रुधिरमांसमयं परमार्थतो
 भवति तेन जितं भुवनत्रयम् ॥ ९३ ॥
 मनोमयी मांसमयी विधात्रा
 नारी नराणां निगडस्वरूपा ॥
 अमुत्र बन्धाय त्रिनिर्मिताऽऽद्या
 स्यादत्र बन्धाय तथा द्वितीया ॥ ९४ ॥

स्त्रीपुंतनूनां रुधिरादिपंच-
भूतात्मकत्वं च समानमेव ॥
देहस्य संस्थानविशेषमात्रम्
परस्परं मोहकरं न चान्यत् ॥ ९५ ॥

तत्र स्त्रीषु ममत्वकरणे महाननर्थ आह श्लोकत्रयेण किम-
पीत्यादि इमे त्रयोऽप्यतिरोहितार्थाः श्लोकाः ॥ ९३॥९४॥९५॥

एवं स्त्रीणामनर्थकरत्वं निरूप्य तत्र ममता न कार्येत्याह—
एतादृशे ऽर्थे ममता न युक्ता
तथा सुतेऽन्यत्र गृहादिकेऽपि ॥
परस्परं कामवशान् ममत्वं
तच्चाऽधुना मे विदितं विवेकात् ॥ ९६ ॥

एतादृश इति । “आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीतिश्रु-
तेः” ॥ काममूलैव ममता न वस्तुगत्या कामाभावे कः कस्य
ममतास्पदं प्रेमास्पदं चेत्यनुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ ९६ ॥

ननु नाऽपुत्रस्य लोकोऽस्तीति, वचनात् । “पुत्रार्थमृतौ-
भार्यामुपेयादिति वचनाच्च” । स्त्रीषु ममता विधेयैव कथं तत्र
ममता निषिध्यत इति चेत्तत्राह—

ह्येगुण्यमात्रविषयाः खलु कर्मवदा
इत्थं हरेर्भगवतो वचनं प्रमाणम् ॥
आदृत्य चानुभवतः परमार्थनिष्ठाः
भार्यामृताविति वचः खलु नाद्रियन्ते ॥ ९७ ॥

त्रैगुण्येति ॥ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रै गुण्यो भवाऽर्जुनेति भगवतो वाक्यं प्रमाणं याथाऽर्थेनादृत्य तथा स्वानुभवतश्च वेदानां त्रैगुण्यविषयत्वमादृत्य परमार्थनिष्ठाः पुरुषा ऋतौ-भार्यामुपेयादिति वचनं नाद्रियन्ते संसारमूलकत्वादित्यर्थः ॥ परमार्थनिष्ठत्वं चेत्थं । “तद्ध स्मवैतत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किम्प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति श्रुतेः,, ।

संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया ॥

प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः ।

इति स्मृतेश्च । पुत्रप्राप्तिभियां पुत्रार्थं भार्यायां ममत्त्वं न कुर्वतीति ॥ श्रुत्यर्थस्तु येषां नोऽस्माकमयमपरोक्ष आत्मायं लोकः प्रत्यक्षफलं ते वयं किं प्रजया करिष्यामो ऽतो हेतोः पूर्वं विद्वांसः प्रजां न कामयन्त इति । स्मृत्यर्थस्तु त्रैगुण्यं संसारः स विषयः प्रकाशितव्यो येषां ते कर्मकाण्डवेदाः कर्मप्रतिपादकाः श्रुतय इति । किञ्च । “अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा, कर्मणा पितृलोको, विद्यया देवलोकः देवलोकः वै लोकानां श्रेष्ठतमस्तस्माद्विद्यां प्रशंसन्तीति श्रुतेः,, ॥ पुत्रेण मनुष्यलोकातिरिक्तं फलं नास्तीति निकृष्टफलत्वात्पुत्रफलं नाद्रियन्ते । श्रुत्यर्थस्तु ॥ वार्त्तिकसारे ।

पुत्रेण जय्यो लोको ऽयं पितृलोकस्तु कर्मणा

विद्यया देवलोकः ऽतो द्वाभ्यां विद्या प्रशस्यते ॥

क्रियाच्चालोकहेतुत्वं युज्यते कर्मविद्ययोः ।

द्रव्यात्मनस्तु पुत्रस्य कथमिच्युच्यते शृणु ॥

प्रव्रजिष्यन्मरिष्यन्वा पिता कर्त्तव्यमात्मनः ।

पुत्रे ऽध्ययनयागादि सर्वमप्यर्पयत्यसौ ॥

यागाध्यनकाम्यानि कुर्वन्पुत्रः पितुर्गृहे ।
वसत्येतावता पुत्रजितोऽयं लोक उच्यते इति ।

इतराप्यपि श्रूयन्ते । “सो ऽस्या ऽयमात्मा पुण्येभ्यः कर्म-
भ्यः प्रतिधीयते अथाऽस्याऽयमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोग-
तः प्रैति स इतः प्रयत्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं जन्मेति,,
श्रुतेरयमर्थः ॥ अस्य पितुर्द्वावात्मानौ देहौ तयोर्मध्य अयमा-
त्मा पुत्ररूपो देहः पुण्येभ्यः कर्मभ्यः शास्त्रोक्तकर्मनिष्पादनार्थं
प्रतिधीयते स्वस्य प्रतिनिधिच्चेन गृहे स्वस्थाप्यते । ननु किमनेन
प्रतिनिधिना स्वयमेव कुतो न करोतीत्यतआह । अथेति ॥ अस्य
पितुरितर आत्मा स्थविरो देहः कृतकृत्यः कृतान्येतज्जन्मप्रयु-
क्तानि सर्वाणि कर्माणि येनाऽसौ कृतकृत्यः लौकिकानां कुडुं-
वपोषणादीनां शास्त्रीयाणामग्निहोत्रादीनां च निष्पादितत्वात्क-
ृतकृत्यत्वं वयोगतः वयसा पूर्वकर्मसम्पादितेनाऽऽयुषा गतो ही-
नः प्रैति स इतः प्रयत्नेव पुनर्जायत इत्यर्थः । तस्मादेवं निकु-
ष्टफलत्वात् पुत्रार्थं स्त्रीषु ममताकरणमनुचितमितिभावः ॥ ९७ ॥

किञ्च—

स्वस्यासत्त्वात्सर्वतो दुःखदा ये

पुत्रा दारागारभृत्यादयो ऽन्ये ॥

तेषु प्रीत्या यो ममत्वाभिमानो

भ्रान्तिश्चैषा नास्ति मे सद्विवेकात् ॥ ९८ ॥

स्वस्येति ॥ स्वस्य स्त्रीपुत्रादेरित्यर्थः ॥ शेषं स्पष्टम् ॥ ९८ ॥

एवं स्थूलदेहादात्मानं विविच्य अधुनालिङ्गदेहादात्मनो
विवेकः क्रियते—

ना ऽहं सूक्ष्मं सप्तपञ्चात्मकं य-

स्वप्नस्थानं वासनादेहसंज्ञम् ॥

अस्याध्यासात्स्थूलदेहादिवन्धः

साक्ष्यं तन्मे साक्षिणोऽतोऽस्मि भिन्नः ॥ ९९ ॥

नाहमिति ॥ सप्तदशात्मकं पञ्च प्राणा मनो बुद्धिर्दशेन्द्रियाण्येवं सप्तदशावयवात्मकं स्वप्नस्थानं वासनादेहसंज्ञं अस्याऽध्यासात्स्थूलदेहादिवन्धः लिङ्गदेहाध्यासमूलः स्थूलदेहाध्यासः आदिशब्देन स्थूलविषयाध्यासस्तल्लक्षणो बन्ध एतादृशल्लिङ्गं नाहं मम तेनातादात्म्यमित्यर्थः । तत्रहेतुमाह । मे मम लिङ्गदेहसाक्षिणस्तल्लिङ्गं साक्ष्यं भिन्नमतो हेतोरहं तस्माद्भिन्नो विलक्षणमित्यर्थः । अत्र यद्यपि साक्षिसाक्ष्यभावेन सूक्ष्मदेहादात्मा विवेचितस्तथापि तदवयवेषु मूढानामात्मत्वदर्शनात्तेभ्योऽप्यात्मा विविच्यते ॥ तथाहि । अहमज्ञानायावानहंपिपासावानितिप्राणधर्ममात्मन्यारोप्य प्राण आत्मेति मन्यन्ते तन्न सुषुप्ते चैतन्याभावात् । प्राणस्येतरस्मिन्काले भृत्यस्वामिनोरिव सङ्कीर्णयोर्न ज्ञायते कस्येदं चैतन्यमिति । सुषुप्ते तु पुनः विज्ञानरहितः प्राण उपलभ्यते । करणोपरमाद्विज्ञानाभावः प्राणस्येतिचेन्न । स्वामिनि व्याप्रियमाणे करणोपरमाभावो न राजपुरुषवत् । अत एव न प्राणस्यैतानि करणानि यः स्वापेनोपरतस्तस्यैतानि करणानि । यदाऽसौ बहिर्निर्गम्य करणान्याधितिष्ठति तदा सर्वाणि करणानि स्वस्वव्यापारेषु प्रवर्चन्ते । यदाजाग्रतस्थितिनिमित्तं कर्मोद्भूतं भवति तत्क्षणे सर्वाणि करणानि गृहीत्वा बुद्ध्युपाधिसंपर्कजनितविज्ञानेन स्वप्नसुषुप्तं वा गच्छति । एवं स्थानत्रयमनवरतं जीवो गच्छति कर्मनिमित्तं चेदं गमनाऽगमनं यत्स्वप्नप्रजागरिते गच्छति पुनः स्थानद्वयनिमित्तकर्मो-

द्वभूतश्रमापनयनाय सुषुप्तमपि गच्छति । एवं प्राणस्तत्कर्मवशा-
 देव शरीरं परिपालयन्वर्त्तते स्वप्नसुषुप्तयोर्भूतभ्रांतिपरिहाराय
 तस्मात्प्राणोनाऽऽत्मा । काणो ऽहं बधिरोऽहमितीन्द्रियधर्ममा-
 त्मन्यारोप्येन्द्रियाण्यात्मेति केचिद्वदन्ति तन्न । तत्र चक्षुरा-
 त्मा न भवति रूपग्रहणसाधनत्वात् प्रदीपवत् । यथा प्रदीपेन
 करणेन रूपम्लभते तथा चक्षुःकरणेन रूपमुपलभते । एवमेवे-
 तराण्यपि करणानि ज्ञेयानि । तथा मनोप्यात्मा न भवति दृश्य
 त्वात् करणत्वाच्च प्रदीपवदेव । बुद्धिरप्यात्मा न भवति दृश्य-
 त्वात् करणत्वाच्च प्रदीपवदेव । तस्मात् सप्तदशाऽवयवा अपि
 न प्रत्यगात्मेति ज्ञेयं कर्तुः करणसापेक्षत्वात् । कर्तृकरणयोरे-
 कत्वं न सम्भवति । अतः । करणभिन्नचिदाभासरूपः कर्त्ता
 इत्यपि ज्ञेयम् । ननु सप्तदशावयवं लिङ्गमिति सप्तदशसंख्या न
 युज्यते इन्द्रियाणां न्यूनाऽधिकत्वश्रवणात् । तथाहि । सप्त
 प्राणाः भवन्ति तस्मात्सप्तेन्द्रियाणि क्वचिच्चाष्टौ ग्रहा अष्टावृत्ति-
 ग्रहा इत्यष्टौ ग्रहाः पुरुषपशुबन्धका इन्द्रियाणि रागाद्युत्पादन-
 द्वारेण इन्द्रियाकर्षका विषया अतिग्रहा इत्यर्थः । “सप्त वै शी-
 र्षयाः प्राणा द्वाववांचावित्यत्र” “नव अवांचौ पायूपस्थौ नव वै
 पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमीत्यत्र” “दश वै पुरुषं प्राणाः आत्मै-
 कादशः अत्राऽऽत्मा मन” एवं क्वचिद्वादश क्वचिच्च त्रयोदशे-
 न्द्रियाणि श्रूयन्ते । तथा च न सप्तदशावयवं लिङ्गमिति चेन्न ।
 ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकमिति दशेन्द्रियाण्येव नाऽधिकानि
 न न्यूनानीति ज्ञेयम् । शिवगीतायां पञ्चपुराणे सप्तदशावयवं
 लिङ्गमुत्पत्तिक्रमेण स्मर्यते । श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनप्राणानां क्रमेण
 दिग्वातार्कवरुणाश्विना अधिष्ठातृदेवताः । मनोबुध्यहंकार-
 चित्तानां चन्द्राच्युतचतुर्मुखशङ्कराः । वाक्पाणिपादपायूपस्थानां

वह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युप्रजापतयो ऽधिष्ठातृदेवताः ।

व्योमादि सात्विकांशेभ्यो जायंते धीन्द्रियाणि तु ।

व्योन्नः श्रोत्रं भ्रुवो घ्राणं जलाज्जिह्वा ऽथ तेजसः ।

चक्षुर्वायोस्त्वगुत्पन्ना तेषां भौतिकता ततः ।

व्योमादीनां समस्तानां सात्विकांशेभ्य एव च ।

जायते मानसी बुद्धिर्बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका ॥

वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाणि तु ।

व्योमादीनां रजोऽंशेभ्यो जायन्ते तान्यनुक्रमात् ।

समस्तेभ्यो रजोऽंशेभ्यः पञ्च प्राणास्ततःपरम् ।

जायन्ते सप्तदशकमेवं लिङ्गशरीरकमिति ।

नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनंजयाख्याः पञ्चाऽन्ये वायवःसन्ति।
नागउद्विरणकरः। कूर्मउन्मीलनकरः। कृकलः क्षुत्करः। देवदत्तो
जृम्भणकरः। धनञ्जयः पोषणकर इति वदन्ति। वेदान्तिनस्तु
तेषां पृथक्कल्पनागौरवाच्छ्रुत्यादिप्रमाणाभावाच्च प्राणादिष्वन्तर्भा-
वम्बदन्ति। तथा एकमेवान्तःकरणं वृत्तिभेदाच्चतुर्विधम्। म-
नो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेति चतुष्टयमिति। तत्र मनोबुद्ध्योरहं
कारचित्तयोरन्तर्भावं वदन्ति तस्मात्सप्तदशावयवं लिङ्गमिति सि-
द्धम्। उदाहृतश्रुतीनां व्यवस्था तु आकरतो ज्ञेया विस्तरभ-
यान्नाऽत्रोच्यत इति। अत्र नवीना इन्द्रियलक्षणमन्यदेव वदन्ति
तच्चेत्थं। सुखदुःखानुकूलसाक्षात्प्रतिक्रियान्वतरकरणमतीन्द्रिय
मिन्द्रियम्। आलोकादावतिव्याप्तिवारणाय ऽतीन्द्रियमित्युक्तम्। द-
शेन्द्रियाणामपि विशेषलक्षणानि। तत्र शब्दोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं
श्रोत्रं, स्पर्शोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं त्वक्, रूपोपलब्धिसाधनमिन्द्रि-
य चक्षुः, रसोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं रसनं, गन्धोपलब्धिसाध-
नमिन्द्रियं घ्राणम्, वचनक्रियासाधनमिन्द्रियं वाक्, आदान-

क्रियासाधनमिन्द्रियं पाणी , गमनक्रियासाधनमिन्द्रियम् पादौ , विसर्गसाधनमिन्द्रियं पायुः, मुखक्रियासाधनमिन्द्रियमुपस्थः । अत्र तेजोमयी वागिति श्रुतिः । तैजसी वाक्पादस्तु नाभस इति केचित् । अन्ये तु शब्दव्यंजकत्वेन श्रोत्रवद्वचसो नाभसत्त्वं पादचिकित्सया चक्षुषः स्वास्थ्यदर्शनाच्चक्षुर्वत्पादस्याऽपि तैजसत्त्वं युक्तमित्याहुः । अनात्मविचारत्वादत्राऽत्यन्तं नाभिनिवेष्टव्यमिति दिक् ॥ ९९ ॥

अन्येभ्यो ऽपि मनोधर्मेभ्य आत्मानं विविच्य करतलापि-
तविल्ववदपरोक्षतया तं दर्शयति—

अमनस्कतया न मेऽ स्ति चिन्ता

न च कामो न च धी र् न भी र् न लज्जा ॥

न समाधिविरोधभावना वा

यत एते तदहं विभान्ति तेजः ॥ १०० ॥

अमनस्कतयेति ॥ “कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धा-
ऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरितत्सर्वं मन एवेति श्रुतेः । आत्म-
धर्मा एते न किन्तु मनसः । तत्र चिन्ताऽऽत्मीययोगक्षेमोपा-
यालोचना सा मे नास्ति । तथा कामो ऽभिलाषः । चेत्यपरम् ।
धीर्निश्चयात्मिका । च पुनः भीर्भयम् । तथा लज्जा प्रसिद्धा ।
मद्दर्मा न भवन्तीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह । अमनस्कतया मनः-
साक्षितया तद्भिन्नतयेत्यर्थः । तदेवं निर्विशेषो निर्धर्मक आत्मा
कथं लक्षणीय इत्यत आह । यत एते उक्ताश्चिदादयो धर्माः
मनोधर्मिसहिताः विभान्ति प्रकाशन्ते येनैषां सिद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥
तत्तेजो ज्योतिरहमात्मेति स्वप्रकाशतयैवं लक्षणीय इति भावः ।
तथा च श्रुतिः ।

“ यन्न मनसा मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत इति ” ॥

तथा पातञ्जलसूत्रमपि । “ सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्याऽपरिणामादिति ” । तथा समाधिःसमाधानं विरोधो वैरं विक्षेपो वा भावना ध्येयाकारा द्वात्तिरेते ऽन्येपि सर्वेऽपि मनो-धर्माः नाऽऽत्मनः । कस्तर्ह्यात्मेत्यत आह । यत एते उक्ताः प-दार्था भांति येनैषां सिद्धिः भवति स आत्मेत्यर्थः ॥ १०० ॥

अस्याऽध्यासात् स्थूलदेहादिबन्ध इत्युक्तं तदत्र स्पष्टतया प्रतिपाद्यते—

यथा मणिः स्वाश्रयनीलपीत-

द्रव्यादियोगेन विचित्रवर्णः ॥

आत्मा तथा स्वाश्रयलिङ्गकर्म-

दोषैरनेकैर्बहुधेव भाति ॥ १०१ ॥

यथेति । आत्मा चिदाभासरूपो जीवः स्वाश्रयलिङ्गकर्म-दोषैः पुण्यपापरूपैरनेकैः बहुसंख्यैः संसारस्यानादित्वाद्बहुधेव बहुप्रकारमिव भाति । इवशब्दात् न वस्तुगत्या बहुधा स्वरूपम-स्येत्युक्तम् । तथा च श्रुतिः ।

“ तदेव सक्तः सह कर्मणैव लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम्

तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इति नु कामय-मान इति ” ।

अस्या श्रुतेरर्थः ॥ अस्योद्भूताऽभिलाषस्य लिङ्गं सप्तदश-वयवात्मकं मनः प्रधानत्वान्मनः शब्दवाच्यम् । यत्र यस्मि-न्गन्तव्ये फले निषक्तं निश्चयेन सक्तं भवति तत्र सक्त-

स्तत्फलारम्भकीभूतकर्मणा सह तदेव गन्तव्यं फलमेति ।
नन्वेतद्भोगानन्तरं कामाभावान्मुक्तो भविष्यतीत्यत आह । अयं
फलासक्तः कामी ह्यस्मिन्लोके यत्किञ्चित्करोति तस्य कर्मणो
भोगेन अन्तमवसानं प्राप्य तस्माद्भुक्तभोगात्पुनरेत्यागच्छति ।
अस्मै लोकाय अस्मिन् मनुष्यलोके । कर्मणे कर्मकरणार्थम् । एवं
मनो धर्मकामासाधारणकं संसारमुपसंहरतीत्येवं नु कामयमान
इत्यर्थः ॥ १०१ ॥

बहुधेवेत्युक्तं तदेव दर्शयति—

देवस्तिर्यङ्मर्त्यसंज्ञोऽण्डजादि-

योनिः क्लिश्यन्नैव विश्रान्तिरासीत् ॥

लिङ्गाध्यासाद्यापकस्यापि याता-

ऽऽयाते नैते वस्तुतो मे भवन्ति ॥ १०२ ॥

देव इति । देवयोनिः तथा तिर्यग्योनिः मर्त्यसंज्ञो मर्त्य-
योनिरण्डजादियोनिरादिशब्देन चतुरशीतियोनिरहमेव क्लिश्य-
न् लिङ्गाध्यासादेतादृशस्य मे मम कदापि न विश्रान्तिरासी-
त् । तस्मादेव हेतोर्व्यापकस्याऽपि गमनाऽगमनायोग्यस्याऽपि
यातायाते मे अभूताम् अहो लिङ्गाध्यासस्य सामर्थ्यमेतदिति । व-
स्तुतस्तु परमार्थतः स्वस्यासङ्गत्वव्यापकत्वज्ञानादेते मम काल-
त्रयेऽपि न भवतां न स्तः । यद्वा एते यातायाते परमार्थतो मे न
भवतः । एते निरूपिता नानायोनिबंधा अपि मे वस्तुतो न भ-
वन्तीत्यर्थः ॥ १०२ ॥

ननु लिङ्गस्थकर्मदोषैरेव नानायोनिबंधस्तर्हानीश्वरवादः
प्राप्नोत्यत आह—

कर्माध्यक्षः सर्वलोकाधिवासो

ह्यंतर्यामी नर्त्तयेत्सूत्रधारः ॥

तस्मात्प्राणी नृत्यते वासनाभि-

स्ताभिस्तां तां योनिमायाति मूढः ॥ १०३ ॥

कर्माध्यक्ष इति । कर्माध्यक्षः कर्मफलदाता सर्वलोका-
ऽधिवासो ऽन्तर्यामी सूत्रधार इव प्राणिनो नर्त्तयेत् । तस्मात्प्रा-
णी जीवो वासनाभिः पूर्वसंस्कारैः नृत्यते तादृकर्म करोती-
त्यर्थः । “ तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति ” श्रुतेः ।
ताभिः वासनाभिरेव तां तां योनिमायाति प्राप्नोति मूढो ऽवि-
द्यावशः ।

यं यं वापि स्मरन्भावन्त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तं मेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ।

इति स्मृतेश्चेत्यर्थः । तथाच । कर्माध्यक्षश्रुतेः । अनीश्वर-
वादो न घटते इत्यर्थः । एतेनापूर्वमेव कर्म मीमांसकमते फलं ददाती-
तिमतं परास्तं निर्मूलत्वादिति ध्येयम् ॥ १०३ ॥

प्रसंगान्मरणावस्थादुःखं निरूप्यते । ज्ञानोपयोगिवैराग्यो-
त्पत्यर्थम्—

देहान्निर्गतसर्वमर्मस्थलेभ्यो

दुःखं यद्यद्याति देहान्तरं तत् ॥

एवं मृत्योर्मृत्युमाप्नोति जीवः

स्वात्माज्ञानाच्छीपते तन्न मेऽस्तु ॥ १०४ ॥

देहादिति ॥ तत्स्वात्माज्ञानकार्यभूतं लिङ्गम् ॥ १०४ ॥

एवं लिङ्गदेहादात्मानं विविच्य कारणदेहाद्रीजभूतादपि स
विविच्यते—

न्यग्रोधबीजमिन्न यत्खलु सर्वबीजम्
 नो सन्न चोभयमसन्न विरोधहेतोः ॥
 ज्ञानैकनाश्यमखिलावरणस्वभावम्
 नाहं सदस्मि परमं तमसः परस्तात् ॥ १०५ ॥

न्यग्रोधबीजामिति॥यत्खलु निश्चयेन सर्वबीजं सर्वविक्षेपबीजं
 कारणं मूलाऽज्ञानं तदहं न आत्मा तत्साक्षित्वादित्यर्थः । तद्बी-
 जं न सज्ज्ञानैकनाश्यत्वात् । न चाऽसत्प्रतीयमानत्वात् चोभय-
 विरोधात् तस्माद्यत्किञ्चिदेतन्निखिलं ब्रह्म चैतन्यं तदावरणस्व-
 भावं तदाश्रयं चेत्युक्तम् । चैतन्याश्रयविषयमित्यर्थः । तदहं न । त-
 त्र हेतु माह । तमसः परस्तात् अज्ञानस्य परस्माद्यत्परमं सत्त-
 दहमस्मीत्यर्थः । यत्तमसो भासकं तत्कथं तमः स्यात् । भास्य-
 भासकयोरैक्यायोगादितिभावः ॥ १०५ ॥

आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति श्रुत्युक्तम् यत्प्रत्यक्स्वरूपं
 तत्र वादिविवादैरन्यथाबुद्धौ बीजमाह—

अज्ञानधीः प्राणहृषीकदेहे
 प्रत्यक्चिदाभासवशेन वादिनः ॥
 आत्मत्वबुद्ध्या विवर्दन्ति मूढाः
 प्रत्यक्स्वरूपं न विदन्ति तत्त्वतः ॥ १०६ ॥

अज्ञानेति ॥ हृषीकाणीन्द्रियाणि द्वन्द्वैकवद्भावः । उक्तं च ।
 आत्मच्छायं पयोऽशेषं यथा मरकतो मणिः ।
 परीक्षणाय प्रक्षिप्तः कुर्यादात्मा तथैव हि ॥
 ज्योतिरात्मा चितिच्छायं प्रथमं कुरुते तमः ।

तमोयोगेन धीस्तद्वद्धीयोगादिन्द्रियं तथा ॥

अक्षयोगात्तथा देहमेवमेते चिदात्मवत् ।

भासन्ते तेष्वंतः पुंसां प्रत्यगात्मत्वविभ्रम इति ॥

वादिविप्रतिपत्तयस्त्वेवं पूर्वोचार्यैः विविच्य दर्शिताः । तथा हि । अतिप्राकृताः “स्वात्मावैपुत्र ” इत्यादिश्रुतेः स्वस्मिन्निव स्वपुत्रे प्रियत्वदर्शनात्पुत्रे नष्टे पुष्टे वाऽहमेव नष्टः पु-पुष्टश्चेत्यनुभवात्पुत्र आत्मेति वदन्ति । चार्वाकास्तु “स वा एष पुरुषो ऽन्नरसमय इत्यादिश्रुतेः प्रदीप्तगृहात्स्वपुत्रं परित्यज्याऽपि स्वस्य निर्गमदर्शनात्स्थूलो ऽहं कृशो ऽहं मित्याद्यनुभवाच्च स्थूलशरीरमात्मेति वदन्ति । अपरश्चार्वाकः “ते ह प्राणाः प्रजापतिमेत्य ब्रूयुरित्यादि ” श्रुतेः इन्द्रियाणामभावे शरीरचलनाभावात्काणोऽहं बधिरो ऽहमित्याद्यनुभवाच्चेन्द्रियाण्यात्मेति वदति । अपरः चार्वाकः अन्योऽन्तरात्मा प्राणमय,, इत्यादिश्रुतेः प्राणाऽभावे इन्द्रियचलनायोगादहमशनायावानहं पिपासावानित्याद्यनुभवाच्च प्राण आत्मेति वदति । अन्यस्तु चार्वाकः “अन्योऽन्तरात्मा मनोमय,, इत्यादि श्रुतेः मनसि सुप्ते प्राणाऽपानादेरभावादहंसङ्कल्पविकल्पवानित्याद्यनुभवाच्च मन आत्मेति वदति । बौद्धस्तु “अन्योऽन्तरात्मा विज्ञानमय” इत्यादि श्रुतेः कर्त्रभावे करणस्य शक्त्यभावादहं कर्त्ताऽहं भोक्तेत्याद्यनुभवाच्च बुद्धिरात्मेति वदति । प्रभाकरतार्किकौ तु “अन्योऽन्तरात्मा ऽऽनन्दमय ” इत्यादिश्रुतेः बुद्ध्यादीनामज्ञाने लयदर्शनादहमज्ञोऽहं न जानामीत्यनुभवाच्चाऽज्ञानमात्मेतिवदतः । भाट्टास्तु “प्रज्ञानघन एवानन्दमय” इत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ प्रकाशाऽप्रकाशसञ्जावान्मा-महं न जानामीत्यनुभवाच्च ज्ञानोपहितचैतन्यं ज्ञानाऽज्ञानस्वरूप-

मात्मेति वदन्ति । अपरबौद्धस्तु “असदेवेदमग्र आसीदित्यादि” श्रुतेः सुषुप्तौ सर्वाभावादहं सुषुप्तौ नाऽऽसमिच्युत्थितस्य स्वाभावपरामर्शविषयानुभवाच्च शून्यमात्मेति वदति । एवं च सति तेषूपधाधिषु प्रत्यक्चिदाभासबलेन तं तन्मुपाधिमात्मबुद्ध्या विषदन्ते । परन्तु तत्त्वतः प्रत्यक्स्वरूपं ब्रह्मेति न विदन्ति न जानन्ति । पण्डितमन्यत्वादित्यर्थः ॥ १०६ ॥

क्षुधाद्युपद्रवाः सर्वेऽप्युपाधेरेव नात्मन इति सर्वविकाररहित-
मात्मानं दर्शयति—

असोः क्षुत्पिपासे धियः शोकमोहौ

जरा मृत्युरोगाः शरीरस्य जन्म ॥

अवस्थाः सुषुप्त्यादयो या धियस्ताः

समस्ता अहं निविकारोऽस्मि शान्तः ॥ १०७ ॥

असोरिति ॥ असोः प्राणस्य सञ्चारबाहुल्याद्गमनादिश्रमे सति क्षुत्पिपासे प्राणधर्मौ नात्मन इत्यर्थः । इष्टवस्तुनामप्राप्तौ बुद्धे र्याऽ नवास्थितिः स शोक उच्यते । विषयभ्रमो मोहस्ता-
वुभावपि बुद्धिर्धर्मौ नात्मन इत्यर्थः । जरा शरीरशैथिल्यं, मृत्युः प्राणवियोगः, रोगो धातुवैषम्यं एते शरीरस्य धर्माः । एवं च क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरा मृत्यु षड्धर्मयो बृहदारण्यकोक्ताः उपाधि-
कृताः नात्मन इत्यर्थः । क्षुदुपद्रवादन्नभोक्ता प्राणो देहोन्द्रि-
याणि पुष्पाति ॥ तदुक्तम् ॥

तर्पयत्येष बागादि स्वभुक्ताग्नेन सर्वज्ञः

इत्यर्थस्य कुतः सिद्धिरिति चेदुच्यते वृणु ॥

भुक्तं त्रिधा भवत्यन्नं स्थूलमध्यमसूक्ष्मकैः ॥

भागैः स्थूलो बहिर्याति मध्यमाद्देहपोषणम् ॥
 अणीयान्मूक्ष्मनाडीस्थो देवताः पोषयत्ययम् ॥
 दुष्टेन्द्रियैः सुखोत्पत्तिर्या जीवात्मन एव सा ॥
 ता एव देवताः सप्तदश ज्ञानक्रियात्मकाः ॥
 सोऽयं सप्तदशग्रामो भोक्तुः करणलक्षण इति ।

एवमशितान्नस्य प्रयोजनं देहेन्द्रियपोषणमतोऽहंनिर्विकार
 एवास्मीत्यर्थः । सुषुप्त्यादयः समस्ताः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमूर्च्छा
 मरणाख्या अवस्थाः पञ्च धियो बुद्धेः । अहंशब्दप्रत्ययावलम्बनः
 प्रत्यगात्मा त्वंपदार्थो निर्विकारः कूटस्थत्वादाविक्रियो निस्तरङ्गा
 विधिरिव शान्तः परमार्थत इत्यर्थः । कथमवस्थाः बुद्धेः स्तदर्थं
 तल्लक्षणान्युक्तानि आचार्यैः । देवतानुगृहीतैरिन्द्रियैरथोप-
 लब्धिर्जागरितम्, संस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्नः । स्मृतावति-
 व्याप्तिवारणाय सविषयपदम् । बुद्धेः कारणात्मनावस्थानं सुषुप्तिः
 हृन्नाडीन्द्रियगा बुद्धिर्निद्रा, स्वप्नबोधकृदित्युक्ते बुद्धेरेवाऽव-
 स्थात्रयम् । देवताऽनुगृहीतैरितिकिपर्यमुक्तमितिचेत् तत्रोच्यते ।
 यथा अचेतनो रथश्चेतनं सारार्थं विना न कार्यक्षमः तथा अचे-
 तनानीन्द्रियाणि चेतनदेवताऽनुग्रहं विना न स्वार्थग्रहणयोग्या-
 नीति । यथा रथस्वामिनो रथजसुखदुःखभोक्तृत्वं न सारथेस्त
 था जीवस्यैव भोक्तृत्वं नेन्द्रियदेवतानामित्याकरे विस्तरः ।
 एतदवस्थात्रयं विस्तरेण प्रपञ्चितं पञ्चीकरणवार्त्तिके विस्तरभ-
 याद्देह प्रपञ्च्यते । मुद्गरप्रहारादिजनितविषादेन विशेषज्ञानोपर-
 मावस्थेयंमूर्च्छा । इयंमूर्च्छावस्था भगवता बादरायणेन पृथ-
 क्केन निरूपिता । तथा च सूत्रं । “मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषादिति”
 अस्यार्थः । न तावत्स्वप्नजागरिते मूर्च्छाऽवस्था नापिमरणावस्था
 प्राणोष्मणोः सत्वात् नापि सुषुप्तिवैलक्षण्यात् । मुग्धस्य शरीर-

कम्पो भयङ्करं वदनं निश्चले उन्मीलिते नेत्रे निश्चलप्राणोऽ-
वतिष्ठते । नैवं सुषुप्तौ भवति तस्मात्परिशेषादर्धसम्पत्तिर्मुग्धा-
वस्थाऽतिरिक्तैव वक्तव्या । ननु मुग्धे ऽपि बाह्यान्तःकरण-
नामभावेन सत्संपत्तेः सुषुप्त्यविशेषात् कथमर्धसम्पत्तिरितिचे-
त्सत्यं । न हि ब्रह्मणोऽर्धसम्पत्तिं मुग्धस्य ब्रूमः । किंतु सुषु-
प्त्यवस्थायाः ये धर्मा प्रसन्नवदननिमित्तिलतनेत्रत्वप्राणोच्छ्वा-
सविशेषविज्ञानराहित्यादयस्तत्रविशेषज्ञानराहित्यादिना ऽर्धेन
धर्मजातेन मुच्छ्रावस्थायाः सम्पन्नत्वादर्धेन मरणाऽवस्थाधर्मजातेन
कम्पादिना युक्तत्वादर्धसम्पत्तिर्मूर्च्छेति युक्तं सूत्रकृद्वचनमिति ।
एतच्छरीरकर्मोपरमेण देहाभिमाननिवृत्त्या सम्पिण्डितकरणग्रामा-
वस्था भाविशरीरपर्यन्तं मरणावस्था । तथा च श्रुतिः । “स
यत्राऽयमात्माऽबल्यमेत्य संमोहमिवैत्यथैनमेते प्राणा अभि
समायन्ति । स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवाऽ
न्वक्रामति” । “स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्त्ततेऽ
थारूपज्ञो भवति एकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्र-
तीत्याहुरेकीभवतीत्यादि” । श्रुतेरर्थः । स पूर्वोक्तोऽयमात्मा
यत्र यस्मिन्काले जराद्युक्तहेतुभिरभिभवे सति अबल्यमिवाऽव-
लभावमिव दौर्बल्यमिव नितरामेत्य प्राप्य संमोहमिव संमूढता-
मिवैति याति । अथ तदा एनमात्मानं करणस्वामिनं प्राणवा-
गादयो ऽभिसमायन्ति । कथं स आत्मा तेजोमात्रावयवाः
मीयन्ते ते विषयाः याभिस्तास्तेजोमात्राश्चक्षुरादिकरणानि ।
समभ्याददानः सम्यक्निःशेषाभिमुखेनाऽऽदान उपसंहरमाणो
हृदयमेव हृदयस्थां बुद्धिमेवाऽन्वक्रामत्यन्वागच्छति बुद्धावेवाऽ
भिव्यक्तविज्ञानो भवति । एवं सति किंस्यादिति विवक्षायामाह ।
स चाक्षुषः पुरुष आदित्यांशोभोक्तृत्वकर्मक्षये सति यत्र यस्मिन्का-

ले पराङ् विमुक्तः सन्स्वांशीभूतदेवतारूपं प्रतिपर्यावर्त्तते आसम-
न्ताद्भावेन परिवर्त्तते । अथ तदा मुमुर्षुररूपज्ञो भवति रूपं न
जानातीत्यर्थः । कुत इत्यत आह । एकीति । आदित्यांश-
स्तस्मिन्नेकीभूते सति चक्षुर्लिङ्गात्मना एकीभवति तदा मुमुर्षुः
पार्श्वस्थं न पश्यतीत्याहुरेवमप्रेपीत्यर्थः । एवं श्रुत्यनुभवप्रामा-
ण्यात्समस्ता अवस्था बुद्धेरित्युक्तम् ॥ १०७ ॥

त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वं श्रुत्या ऽनन्तशब्देनोक्तं तदात्मनो
दर्शयति—

कालेयत्ता नास्ति मे नित्यताया

देशेयत्ता नास्ति मे व्यापकत्वात् ॥

सर्वात्मत्वान्नास्ति मे वस्त्वयत्ताऽ

नन्तस्तस्मात्को ममाऽन्तस्य वेत्ता ॥ १०८ ॥

कालइति ॥ सर्वदेहेष्वनुस्यूतत्वात्तादृशदेशपरिच्छेदरा-
हित्यम् । परिच्छेदस्य मिथ्यात्वादित्यर्थः । नित्यत्वात्कालपरि-
च्छेदशून्यत्वमित्यर्थः । त्रिविधपरिच्छेदस्यापि तत्कल्पितत्वेन
मिथ्यात्वादितिभावः । कर्मवशात्तदुपाधीनामनःकरणतद्व्या-
दीनामत्यन्तभिन्नत्वात्तदुपाधिकचिदाभासस्यापि जन्मविनाशशा-
लित्वात्कालतः परिच्छेदः तदन्तः करणवृत्तीनां परस्परतादात्म्य-
प्रतिषेधेन तदुपाधिकचिदाभासानामपि परस्परतादात्म्यप्रति-
षेधाद्ब्रह्मस्तुतः परिच्छेदः । एवं च शरीरान्तर्गतत्रिविधपरिच्छेदं
ज्ञात्वा यथोक्तरीत्या तन्निषेधो ज्ञेयः ॥ १०८ ॥

द्रष्टृत्वसाक्षित्वरूपविकारराहित्यमात्मनो दर्शयति—

द्रष्टा नाऽहं दृश्यमिथ्यात्वहेतो-

नाऽहं साक्षी साक्ष्यमिथ्यात्वहेतोः ॥

प्रत्यक्सिधै दृश्यतोऽन्यत्वसिद्धौ,

द्रष्टा साक्षी चेति बोधो गुरुभ्यः ॥ १०९ ॥

द्रष्टेति । द्रष्टृत्वं साक्षित्वं च सप्रतियोगिकं भवति प्रतियोग्यभावे तु नोभयमित्यर्थः । ननु तर्हि गुरुभिः श्रुतिद्वारैव द्रष्टा साक्षी चेति किमर्थं शिष्यो बोध्यत इत्यत आह । कः प्रत्यगात्मेति शिष्यैः पृष्ठे सति तद्बोधार्थं बाह्यपदार्थावभासकः स द्रष्टा आत्मेति कथ्यते । यश्चान्तः सुखादिविषयावभासकः स साक्षी आत्मेति गुरुणा बोधिते सति द्रष्टा साक्षी अहमस्मीति प्रत्यक्सिद्धिः भवति । चेत्यपरम् । एवं गुरुबोधाद्दृश्यादन्य आत्मेति सिध्यत्यतो द्रष्टा साक्षी चेति गुरुभ्यो बोधो युक्तः । चस्तुतस्तु न द्रष्टा नापि साक्षी चेत्यर्थः ॥ १०९ ॥

शरीरस्य च जन्मजरादयो धर्मा इत्युक्तं तत्र तावज्जन्मलक्षणं दर्शयति—

लिङ्गोपाधेरात्मनो यः प्रवेशः

पित्रोर्देहे जन्म चैतन्नराणाम् ॥

एकयाध्यासात्तं विवेकेन हित्वा

सम्यग्ज्ञानान्नैव मे जन्मशंका ॥ ११० ॥

लिङ्गोपाधेरिति । लिङ्गदेहोपाधेरात्मनश्च पूर्वोक्तरीत्या विवेकेन चिज्जडपृथक्विवेकेन तमेकयाध्यासं हित्वा ब्रह्माऽहमस्मीति सम्यक्ज्ञानान्न जन्मशङ्केत्यर्थः । एवमैतरेयश्रुतौ जन्म श्रूयते । “ पुरुषो ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्रेतस्तदेतत्सर्बेभ्यो ऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतमात्मन्येवाऽऽत्मानं विभक्तिं तद्यदा

स्त्रियां सिञ्चत्यर्थेनं जनयति तदस्य प्रथमं जन्मेति ” । तस्मात्पूर्वोक्ताच्चिज्जडपृथग्विवेकेन निःसंशयाऽविपर्ययनिश्चयान्मे मम जन्मशक्नाऽपि नास्ति कुतो जन्मप्राप्तिरित्यर्थः ॥ ११० ॥

मृतिं लक्षयति—

पित्रोर्मलोद्भूततनोरसूनाम्

वियोजनं कर्मवशात्स मृत्युः ॥

आस्तां किमेनेन हि साक्षिणो मे

मृत्योः परं मृत्युरहं सदस्मि ॥ १११ ॥

पित्रोरिति ॥ यदि देहप्राणयोः मद्दृश्ययोः वियोजनं ज्ञातं तर्हि साक्षिणो मे ममैतेन किं न किञ्चित्यर्थः । अतस्तद्यथा तथा ऽऽस्ताम् । अहं मृत्योः मृत्युः साक्षी यत्परं उत्पत्यादिरहितं सन्मात्रं ब्रह्म तदस्मि अतो मृत्योरपि मृत्युरहमस्मीत्यर्थः ॥ १११ ॥

सम्प्रति प्रमातृत्वरूपविकाररहितस्त्वंपदलक्ष्य आत्मेति प्रतिपाद्यते—

प्रत्यक्छायाव्याप्तधीवृत्तियोगो

बाह्यार्थानामिन्द्रियैः कर्मतः स्यात् ॥

तस्मिन्काले बाह्यवस्तुप्रमाता

तस्मान्नाहं वस्तुतोऽस्मि प्रमाता ॥ ११२ ॥

प्रत्यगिति ॥ भोगप्रदकर्मत इन्द्रियैर्बाह्यार्थानां घटादीनां प्रत्यक्चिदाभासव्याप्तधीवृत्तियोगो यदा भवति तस्मिन्नेव काले अहं प्रमाता तदन्यकाले समाधौ सुषुप्तौ वा जातोऽहं वस्तुतो प्रमाता नैवास्मीत्यर्थः ॥ ११२ ॥

प्रमातृत्वनिबन्धनं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च तदभावे न कर्ता न

भोक्ता नैवोभयमप्यात्मन इत्याह—

कर्त्ताभोक्ताऽहं प्रमात्रैकमूल-

स्तस्याभावे नैव कर्त्ता न भोक्ता ॥

कादाचित्कं मय्यसंगे समस्तम्

संसारख्यं भ्रान्तिमूलं न चास्ति ॥ ११३ ॥

कर्त्तेति ॥ प्रमाचृत्वं कर्त्तृत्वभोक्तृत्वरूपं यत्संसारख्यं तत्कादाचित्कं मय्यऽसङ्गे स्वरूपे वस्तुतो नास्तीत्यर्थः । कर्त्ताहं भोक्ताऽहमित्यादिभ्रान्तीनां तत्प्रमाचृत्वं मूलं निदानमित्यर्थः ॥ ११३ ॥

नन्वाभासस्यैव प्रमात्रादिरूपेण ब्रह्मत्वात् शुद्धचैतन्यस्य मुक्तत्वाद्बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यं तथा च स्वनाशार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्चेति दोषद्वयं प्राप्तमत आह—

एतद्द्वाराऽऽरोपितश्चात्रिवेका-

त्संसारोऽयं कर्त्तृभोक्तृस्वभावः ॥

शुद्धे तत्त्वे चाऽधुना सद्विवेका-

द्भूमैवाऽहं सर्वसंसारमुक्तः ॥ ११४ ॥

एतद्वारेति ॥ स्वचिदाभासद्वारा शुद्धस्यैव बन्धकल्पना मोक्षकल्पना न स्वत इति भावः । अतएवोक्तमाचार्यैः—

अज्ञानाग्मानसोपाधेः कर्त्तृत्वादीनि चात्मनि ।

अध्यस्यत्यविवेकेन चलनादि यथाऽम्भस इति ।

वार्त्तिकेपि ॥

“अयमेव हि नोऽनर्थो यत्संसार्यात्मदर्शन” मिति ॥११४॥

शास्त्रे स्वाश्रयाऽव्यामोहिनी मायेऽप्युच्यते । स्वाश्रयव्यामो-

हिन्यविद्येत्युच्यते । सा चाऽविद्या यावद्दृढविवेको न तावत्पर्य-
तमेव स्वाश्रयं जीवं मोहयत्यन्यथा नेत्याह—

यथा स्वाश्रयं मोहयेन्नैव माया
विशुद्धं परं ब्रह्म गोपालकृष्णम् ॥
विवेकाद् दृढाच्छास्त्रतः सद्भिरुक्ता
तथा स्वाश्रयं मोहयेन्नाऽप्यविद्या ॥ ११५ ॥

यथेति ॥ यथोक्ताद्विवेकाच्चिज्जदग्रन्थिरूपस्याऽहंकारस्य
निवृत्तत्वाज्जीवो ऽहं कर्ता भोक्तेत्यादिरूपं स्वाश्रयव्यामोहत्वं
पूर्ववदविद्याया न सम्भवतीत्यर्थः । अन्ये तु एकस्यैवाऽज्ञान-
स्याऽऽधिदैविकी शक्तिर्माया आध्यात्मिकी शक्तिरविद्येति माया-
विद्ययोः शक्तिभेदेन भेदो न स्वरूपेणेत्याहुः ॥ ११५ ॥

अथाऽऽत्मप्रपञ्चयोः स्वरूपविवेकमाह—

ज्ञानं हि यन्निर्विषयं स आत्मा
सगोचरं ज्ञानमिह प्रपञ्चः ॥
सगोचरज्ञानवतां नराणाम्
दुःखं भयं जन्ममृती च नित्यम् ॥ ११६ ॥

ज्ञानमिति ॥ “अरे इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन
एवेति” श्रुतेः । जात्यंतराऽननुविदं ज्ञप्तिमात्रं निर्विषयमेकरसं
ज्ञानं चैतन्यं स आत्मेत्यर्थः । “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाऽभूत्त-
त्केन कं पश्येदिति” श्रुतेः । “यत्र हि द्वैतामिव भवति तदि-
तर इतरं पश्यतीत्यादि” श्रुतेः । सविषयं ज्ञानं प्रपञ्चः । ईश्व-
रोपि सर्वज्ञत्वात्सर्वपदार्थविषयस्फुरणात्प्रपञ्चार्गत एव ।

छान्दोग्ये । “यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्राऽन्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पमित्युक्ते” निर्विषयं चैतन्यमात्मा सविषयं ज्ञानरूपं स प्रपञ्च इति प्रतीयते । तत्र सगोचरज्ञानवतां प्रपञ्चिनां नराणां दुःखभयादि नित्यं नियमेनेत्यर्थः ॥ ११६ ॥

अतएव—

ब्रह्मात्मता मे न हि कृत्रिमाऽस्ति

जीवत्वमेतन्मम कृत्रिमं यतः ॥

अकृत्रिमः कृत्रिम एव भाति

स्त्रीत्रेषधारी पुरुषो यथा तथा ॥ ११७ ॥

ब्रह्मेति ॥ “स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य” इत्याद्यनेकश्रुतिषु ब्रह्मण एव प्रवेशस्मरणाज्जीवस्य ब्रह्मत्वमकृत्रिमं स्वाभाविकं जीवत्वं तु कृत्रिमं स्वस्वरूपादज्ञानादित्यर्थः । दृष्टान्तः स्पष्टः ॥ ११७ ॥

एवमकृत्रिमं ब्रह्मानन्दं स्वस्वरूपं प्राप्य कृत्रिमसुखैर्विषयेन्द्रियसंयोगसंभवेन किञ्चित्प्रयोजनमित्याह—

अकृत्रिमानन्दनिजस्वरूपम्

विहाय किं कृत्रिमशर्मभिर्मे ॥

सिद्धौदनं पात्रगतं विहाय

मूढो ह्यसिद्धाय यतेत तद्वत् ॥ ११८ ॥

अकृत्रिमेति ॥ स्पष्टार्थः ॥ ११८ ॥

कृत्रिमसुखस्याऽऽदौ क्लेशोऽन्तेपि क्लेश इत्याह—

नानाक्लेशैः सोमपानादि कृत्वा
स्वर्गं गत्वा कृत्रिमं शर्म भुजन् ॥
स्वर्गे तिष्ठन् प्रत्यहं पुण्यहान्या
क्लिश्यन्नेवं मर्त्यलोकं प्रयाति ॥ ११९ ॥

नानाक्लेशैरिति ॥ स्वर्गभोगाविशेषभूमिं धूमादिमार्गेण
गत्वा प्राप्य तत्र कृत्रिमं विषयेन्द्रियजन्यं सुखं भुजन् वर्त्तत
इत्यर्थः । पुनश्च स्वर्गे तिष्ठन्नपि प्रत्यहं पुण्यहान्या क्लिश्यन् श्रुत्यु-
क्तावरोहणप्रकारेणाऽनुशायी जीवो मर्त्यलोकं प्रयाति ।

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीतिस्मृतेः ।

श्रुतिस्त्वेवम् । “ अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तते यथेदमा-
काशाद्वायुर्वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं
भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह ब्रीहियवौषधिब-
नस्पतयस्तिला माषा इति जायते इति ” । आकाशवाय्वादि-
समानो भवतीत्यर्थो बोध्यः । नत्वाकाश इत्याकरे विस्तरः ॥ ११९ ॥

एवमाद्यन्तयोः क्लेशज्ञाने ऽपि न वैराग्यलेश इत्याह—

जानन्नेवं नास्ति वैराग्यलेशः

केयं भ्रान्तीराजसी वृत्तिरुग्रा ॥

आस्तामेतद्रामकृष्णप्रसादा-

न्नित्यानन्दः कृष्ण एवाऽहमस्मि ॥ १२०

जानन्निति ॥ परदोषगवेषणमास्तां किं ममंतेनेति भावः ।
शेषं स्पष्टम् ॥ २० ॥

संसारनिन्दापूर्वकं स्वस्य गुरुप्रसादनपरमानन्दप्राप्तिं द-
र्शयति—

धिकसंसारमिमं न यत् परमं शर्मास्ति यल्लभ्यते
 यद्यत्पश्यति जिघ्रतीह सकलं दुःखेन सम्भिद्यते ।
 किं मे तादृशशर्मणाऽथ परमानन्दो गुरोः संस्मृतेः
 संप्राप्तोऽस्त्यधुना ह्यसौ श्रुतिगतो मत्तोऽत्र नो विद्यते १ २ १
 धिगिति ।

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव तदिति ।
 स्मृतेः । दुःखसम्भिन्ना एवेत्यर्थः । संस्पर्शजा भोगाः क्षु-
 द्रानन्दा इत्यर्थः । श्रुतिगतः श्रुतिसंमत इत्यर्थः । अत्राऽस्मिन्
 वर्त्तमानदेहे एवेत्यर्थः । सम्प्राप्त इत्युक्त्वा स्वर्गादिवत् कर्मफल-
 प्राप्तिरिव तस्य प्राप्तिरिति प्राप्ते तं निवारणार्थमाह । मत्तो न
 भिद्यते मत्तो चैतन्यघनाञ्च भिद्यते अविद्यानिवृत्तोरित्यर्थः । तद-
 लमित्यपिपाठः । तद्बन्धग्रहणादि अलमत्यर्थदुःखेन सम्भिद्यत
 इत्यर्थः ॥ २१ ॥

दुःखेन सम्भिद्यत इत्युक्तं तत्र हेतुमाह—

अकर्त्तापि सन्कर्त्तृतां प्राप्य मोहा-

त्कृतं कर्म तस्याऽत्र पाकोऽयमीदृक् ॥

इदानीमकर्त्ताऽऽस्मबोधेन सम्यक्

प्रसादाद् गुरोर्भूममात्रोऽहमस्मि ॥ १२२ ॥

अकर्त्तन्ति ॥ “ यद्यत्पश्यति जिघ्रतीह सकलं दुःखेन
 सम्भिद्यत ” इत्युक्तं तत्र सुखादिप्राप्तिस्तु कर्म विना न सम्भ-
 वति तत्कर्म परमार्थतोऽकर्त्ताऽपि मोहात्कृतं तस्याऽत्र संसारे
 ईदृग्दुःखेन सम्भिन्नोऽनुभूयते पाकः कर्मविपाक इत्यर्थः । शेषं
 स्पष्टम् ॥ २२ ॥

इदानीमकर्त्रात्मबोधेनेत्युक्तं तत्र गीतोपनिषत्संमतिमाह—

शरीराद्यधिष्ठानपञ्चप्रकारैः

क्रियाहेतुभिर्या क्रिया जायते सा ॥

न कर्त्ता क्रियायाः कदाचिच्चिदात्मा

सुरेशोऽर्जुनायाऽऽह गीतासु कृष्णः ॥ १२३ ॥

शरीरादीति ॥ स्पष्टार्थः ॥ २३ ॥

एवं स्वानुभवेन ज्ञास्त्रतश्चाऽकर्तृत्वं निश्चित्य कालत्रये ऽपि
न कर्मकर्त्ताऽस्मीत्याह—

अकार्षं न कर्त्ता करिष्येऽहमेत-

त्त्रिधा यच्चतुर्धा च कर्माऽस्ति शास्त्रे ।

विभुत्वादसङ्गत्वहेतोर्न कर्म-

प्रलेपो ऽपि मे निश्चयः सर्वथैव ॥ १२४ ॥

अकार्षमिति ॥ विभुत्वादसङ्गत्वाच्च हेतोः कारणादहं न
कर्माऽकार्षमिदानीं न कर्त्ता पुरो ऽपि च न करिष्य इत्यन्वयः ।
तच्च कर्म कतिविधमित्यपेक्षायामाह । तत्रिधा कायिकं वाचिकं
मानसञ्चेति । तदपि प्रत्येकं कर्माऽकर्मविकर्मरूपमेवं त्रिधेत्यर्थः ।
सात्त्विकं राजसं तामसञ्चेति वा । चतुर्थेति । तथा विहितनिषिद्धा
विहिताऽनिषिद्धरूपं चतुर्थेत्यर्थः । यद्वोत्पाद्यप्राप्यसस्कार्यविकार्य-
भेदेन चतुर्थाऽपीत्यर्थः । तत्र विहितं सन्ध्योपासनादि निषिद्धं
पलाण्डुभक्षणादि अविहितं रागतः प्राप्तं भोजनादि अनि-
षिद्धम् शौचादीत्यर्थः ॥ १२४ ॥

एवं प्रसक्ताऽनुप्रसक्तं समाप्य पुनस्त्वम्पदलक्ष्यमात्मानं
दर्शयति—

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिकासु यदनुस्यूतं च तत्सिद्धिकृत
 चैतन्यं सततं तुरीयममलं तत्प्रत्यभिज्ञाबलात् ॥
 प्राप्तं ज्योतिरनंतमुत्तमतमं स्वानन्दपूर्णं पदम्
 वेदान्तैः प्रतिपादितं च गुरुभिस्तन्मे स्वरूपं हरेः ॥ १२५ ॥

जाग्रदिति ॥ जाग्रदादिति सृष्ववस्थासु यदनुस्यूतं चैतन्यं
 तत्प्रत्यभिज्ञाबलात्प्राप्तमित्यन्वयः । योऽहं गाढं मूढं अस्वाप्तं
 स्वप्नद्राक्षं च सोऽहमेवेदानीं जागर्मि इति प्रत्यभिज्ञाप्रमाणव-
 लाल्लब्धं तत्सततं तुरीयं ज्योतिरनन्तम् नित्यम् उद्गतं तमोऽज्ञा-
 नं यस्मात् तदुत्तमं तदेव प्रकृष्टमुत्तमतममित्यर्थः । अत एव स्वा-
 नन्दपूर्णं स्वस्य भूत आनन्दः स्वानन्दः स्वानन्देन पूर्णमखण्डितै-
 करसत्त्वात् । एतादृशं पदं हरेः हरत्यविद्यातत्कार्यं स्वज्ञानप्र-
 दानेनेति हरिः तस्य विष्णोः पदं गुरुभिर्वेदान्तैश्च करणीभूतैः
 प्रतिपादितं तन्मे स्वरूपं मूलरूपमित्यर्थः ।

भातस्य कस्यचित्पूर्वं भासमानस्य साम्प्रतम् ।

सोऽयमित्यनुसंधानं प्रत्यभिज्ञानमुच्यत इति ॥

प्रत्यभिज्ञानलक्षणम् । न चेदं षट्प्रमाणेष्वनाधिगतत्वान्न प्रमा-
 णमिति वाच्यम् । तत्र तदंशे स्मरणमिदमंशे प्रत्यक्षं तथाच स्मरणप्र-
 त्यक्षोभयात्मकत्वेन प्रत्यक्षान्तरगतत्वात्प्रत्यक्षविशेषो नाऽतो-
 ऽस्याऽप्रमाणशङ्का विधेयेति भावः ॥ १२५ ॥

स्वानन्दपूर्णपदमित्युक्तं तत्र पूर्णत्वं दर्शयति—

यो व्यष्ट्युपाधौ च समष्ट्युपाधौ

समः शुचिः शान्ततमश्चिदंशः ॥

तमेकमादाय जडांशहाना-

च्छिष्टश्चिदंशो मम तत्स्वरूपम् ॥ १२६ ॥

यइति ॥ स्थूलसूक्ष्मकारणरूपाः व्यष्टयः विराट्सूत्रा व्या-
कृताख्याः समष्टय उपाधिविशेषास्तत्र प्रतिफलिताः सम एकर-
सत्त्वाद्वैषम्यरहितः शान्ततमः निस्तरङ्गसमुद्र इवाक्षोभ्यश्चिदंश-
श्चेतन्यम् । तमेकस्वभावं तमेवैकरूपं आदाय जडांशा उपाधय-
स्तेषां हानाल्लक्षणया त्यागात् शिष्टो यश्चिदंशो ऽखण्डैकरस-
स्तत्परमार्थतो मम स्वरूपमित्यर्थः । एवं स्वानन्दपूर्णं मम स्व-
रूपमिति भावः १२६ ॥

ननु जडांशहानमुक्तं तन्न सम्भवति तस्य सत्यत्वेन युक्त-
मशयक्यस्वान्नाहि सत्यं निवर्त्तत इति न्यायादित्याशङ्क्य तेषां
कल्पितत्वमाह श्लोकद्वयेन—

भूच्छिद्रगोमूत्रभुजङ्गमाना-

मनात्मनां रञ्जुरसौ यथात्मा ॥

तथा शरीरेन्द्रियमारुताना-

मात्माहमेको मयि कल्पितास्ते ॥ १२७ ॥

भूच्छिद्रेति ॥ अत्रेदमनुमानं सूचितं विवादाध्यासिता
विशेषाः स्वानुस्यूते वस्तुनि कल्पिताः प्रत्येकं तदनुविद्धत्वात् ।
ये येन प्रत्येकमनुविद्धास्ते तत्र परिकल्पिताः । यथा भूच्छिद्रस-
र्पमालादण्डधाराबलीवर्दमूत्रादयः स्वानुस्यूते रज्वां इदमंशे तथा
च ते तस्मात्तथा एवं पञ्चकोशेष्वऽपि द्रष्टव्यं स्पष्टोर्थः ॥१२७॥

ये पञ्चकोशाः श्रुतिषु प्रसिद्धा

अकोशभाजो ऽपि विभोः परस्य ॥

ते पञ्चकोशा मयि कल्पिताःस्यु-

स्तद्द्रष्टव्यं परमं सदस्मि ॥ १२८ ॥

यइति ॥ “स वा एष बुद्धोऽपरसम्य” इत्यादिना तैत्तिरीयश्रुतावज्ञमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाः पञ्चकोशा उक्ताः । कोशावदाच्छादकरवात् कोशास्ते मयि कल्पिताः स्युः । बुद्ध इत्यत आह । यतो ब्रह्मपुच्छनाम पञ्चकोशानामाधारभूतं सर्व-कल्पनाधिष्ठानं यस्तद्द्रष्टव्यं ततो मयि कल्पिता इत्यर्थः ॥ १२८ ॥

अथ सर्वशरीरेष्वेक एवाऽऽत्मेति प्रतिपादयति—

ममाऽत्रदेहे सकलार्थभासकम्

शान्तं समं ज्योतिरसंगमुत्तमम् ॥

तदेव सर्वत्र तथैव भासकम्

ज्योतिः स्वयंज्योतिरयं यथा रविः ॥ १२९ ॥

ममाऽत्मेति ॥ आत्मनो मध्यमपरिमाणश्चे नित्यत्वं न स्यात् अणुत्वे सकलदेहव्याप्तसुखाद्यनुपलब्धिः स्यात् । अतो विशुत्वे सर्वत्र द्रष्टृकार्यत्वात्सर्वशरीरेष्वेक एवात्मेति भावः । “स वा एष महानजआत्मेति” श्रुतेः आत्मनो विशुत्वं द्रष्टव्यम् ॥ १२९ ॥

उक्तार्थे चोर्थं प्रदर्श्य समाधत्ते—

मैकस्य दुःखेन समस्तजीव-

दुःखमतीतिः परिहांकनीया ॥

उपाधिचितस्थितिकर्मपाक्यद्

दुःखं तु तस्यैव न चेतरेषाम् ॥ १३० ॥

मैकस्येति ॥ अयमर्थः एककृताऽपि दक्षितः । तत्र ताव-

